

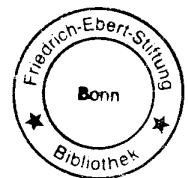
Ungarndisches
Sozial- und
Kulturwerk e.V.

**FRIEDRICH
EBERT**
STIFTUNG

Kulturverein
Nikolaus
Lenau e.V.

Különbségek és párhuzamosságok

Németek és zsidók sorsa a nagy Duna mentében

C 95 - 00836

Készült a Friedrich Ebert Alapítvány támogatásával

Egy tabu-téma feloldásához

„A némettség és a zsidóság együttélése a Duna-medencében”

A Friedrich Ebert Alapítvány a pécsi Nikolaus Lenau Művelődési Egyesülettel valamint a Magyarországi Németek Szociális és Kulturális Egyesületével (München) együttműködve kétnapos konferenciát szervezett Pécsen a Magyar Tudományos Akadémia székházában (Jurisics Miklós u. 44.).

A megnyitóra 1994. november 13-án vasárnap délelőtti 10 órakor került sor. A „házigazda”, a pécsi Nikolaus Lenau Kulturális Egyesület nevében Kerner Lőrinc köszöntötte a megjelenteket, majd a társ szervező Friedrich Ebert Alapítvány nevében Peter Thelen emelkedett szólásra.

– *Aligha van még témakör, amely annyi fájdalmas emléket bolygatna fel, mint az, amiről rendezvényünkön szó lesz* – mondta üdvözlő beszédében a Friedrich Ebert Alapítvány budapesti képviselőjének vezetője. – *Elborzasztó emlékek élednek fel az egyik oldalon, emberek tízezreinek szervezett és közönyösen tűrt legyilkolásáról a hitleri Németország gázkamráiban, miközben a másik oldalon a szovjet munkatáborokba való elhurcolás szörnyű emléke idéződik fel, továbbá a régi hazából való elűzetését – kollektív büntetésként. Kevesen tudják, hogy a magyarországi németek túlnyomó többsége ellenérzessel viseltetett a nemzeti szocializmus iránt. Rendkívül nagy szükség lenne már e korszak tárgyilagos tudományos feldolgozására, olyanra, amely a fasizmussal való összefonódásokat éppúgy kimutatná, amiként az ellenállást is, és az üldözöttek iránti szolidaritást.*

Egy bizonyos: nem a magyarországi németek voltak felelősek a hitleri Németország bűneiért és nem a magyar zsidók tehettek a második világháború után a németek elhurcolásáról, kitelepítéséről. És jöllehet ezt a tényt komoly formában nem vitatja senki, mégis forrása lehet számtalan sérülésnek, forrása lehet a félelemkeltésnek.

Kevesen gondolnak arra a hosszú időszakra, amelyben messzemenően békés és toleráns volt a zsidók és németek egymás mellett élése Magyarországon: kevesen eszmélnék rá, hogy e két embercsoport – más népcsoportokkal együtt – rányomta bélyegét a magyar társadalomra, kultúrára, miközben maguk is átalakultak ezen a tájon.

A múlt félelmei tovább élnek a jelenben. Bizonyos mértékig ma is befolyásolják az embereknek az önazonosságtudatát, akik az egyik vagy a másik csoporthoz tartozónak vallják magukat. Ezzel a konferenciával a rendezők lehetővé szeretnék tenni ez igen érzékeny témakör fölött a gondolatok szabad áramlását, szeretnék kialakítani azt a meggyőződést, hogy nem kell félni többé e kérdések megvitatásától. Félelem ellen csak a párbeszéd segíthet – és a közös emlékezés – fejezte be megnyitó beszédét Peter Thelen.

Ezt követően Wolfart Iános, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal elnöke, címzetes államtitkár üdvözölte a konferencia résztvevőit és hallgatóságát.

• • •

Mellékletünkben a „*Deutsche und Juden im Donauraum*” – „A némettség és a zsidóság együttélése a Duna-medencében” konferencián elhangzott előadások megszerkesztett változatát adjuk közre. A német nyelven elhangzott előadásokat magyar fordításban közöljük.

A „*Deutsche und Juden im Donauraum*” konferencia rendezői, előadói és bizonyára résztvevői is érzik, hogy nem szokványos, hanem nagyonis kényes témáról, mondhatjuk: tabu-témáról lesz szó. Aligha vitatható, hogy a zsidók kérdés, zsidók százezreinek deportálása, kiirtása, majd a hazai németek százezreinek kitelepítése nem tartozott az elmúlt évtizedek támogatott, de jörszerint tűrt témái közé sem. Ha e két kérdés bolygatása nem tartozott a favorizált témák közé, akkor nyilvánvaló, hogy a kettő összekapcsolása, egybevetése kifejezetten tabunak, sőt: abszurditásnak számított. Kétségtelen bátorságra vall, hogy a Friedrich Ebert Alapítvány a témához hozzányúlt, és a szakértők széles körének bevonásával vitára tűzte.

A bátorság azonban nem tudományos, még kevésbé módszertani kategória. Vajon a szorosan vett *tényszerűség* alátámasztja-e e téma időszerűségét, és a szigorú metodika megengedi-e a kapcsolatok és a sorok párhuzamának megvonását, olyan párhuzamok kimutatását, amelyek a történeti valóságban töredékesek, elmosódottak voltak, és legfeljebb a végtelenben találkozhatnak? Kérdésem ténybeli és módszerbeli szigorúsága azonban némileg megenyhül, ha nem általánosságban, „a” zsidóság és „a” né-

metség egészének vonatkozásában, továbbá nem térőtől és időtől függetlenül tesszük fel őket.

Nézzük csak közelebbről a „német-ség” gyűjtőfogalmát. A német

mint nemzeti megjelölés

az egykori Magyarországon legalább is az erdélyi és a szepesi szászokat, az észak- és nyugat-magyarországi városi németeket, a burgenlandiakat, aztán a bánáti, a dél-dunántúli és a Budapesti környéki svábokat takarta. E német népcsoportok különböző korokban jöttek be az országba, különbözött a társadalmi és a jogállásuk, különbözött a kultúrájuk, a szokásrendszerük, bizonyos fokig a nyelvük is. A zsidósággal kialakult viszonyukat tekintve erősen különböztek a bányavárosok német polgárai a dunántúli kereskedő városokéitól, a svábok a szászoktól, de még a szepesi szászok magatartása is az erdélyiekétől.

Ugyancsak sokszínűvé bontja fel a német-zsidó viszony sötét tónusát az idő, a történelmi kor jellege is. Ha csupán a hosszú XIX. századot tekintjük, akkor is a német polgárság politikai és érzelmi attitűdjének erős hullámzását figyelhetjük meg. A XVIII–XIX. század fordulóján, a polgárosodás kezdetén elsősorban a német jellegű városok polgársága szegült szembe a zsidók befogadásával – gyakran konfliktuskeltő ellentétben a magyar nemesség és a magyar városok toleranciájával. A reformkorban és a forradalom idején,

polgárosodás és magyarosodás

egybetorkolló áramlatában azonban összetelálok az német és zsidó értelmiségiek, vállalkozó polgárok. A haza és haladás eszméje toborozta egy zászló alá a *hungaricus* patriotákat, a *liberté* volt a legerősebb motiváció – akkor is, ha 1848-ban az *égalité* és a *fraternité* eszméjét helyenként antiszemita zavargások szeplosították is.

A német és a zsidó liberálisok között a magyar polgári identitás elfo-

Dr. Hanák Péter történész Kaposváron született 1921-ben. Tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetemen, illetve a Római Egyetemen végezte 1945–48 között. Tudományos pályáját a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében kezdte; 1980-ban nevezték ki az Eötvös Loránd Tudományegyetem művelődéstörténeti tanszékének professzorává. Közben ismételten volt ösztöndíjas, valamint vendégtanár német és amerikai egyetemeken. Főbb művei: „A magyar szabadságharc a Monarchiában” (1948), „Magyarország a Monarchiában” (1975), „A kert és a műhely” (1988), „Jászai Oszkár dunai patriótizmusa” (1985), „Polgári lakáskultúra és életmód a dualizmus kori Magyarországon” (1992). Főszerkesztője a „Magyarország története 1890–1918” című kötetnek.

Hanak Péter történész professzor beszél

gadása és ebben egy sajátos szerep vállalása teremtett eleven közösséget: az asszimiláció sodró folyamatában a kétnyelvűség, a kettős hagyomány őrzése és a magyar kultúrával való, lehetőleg harmonikus összeolvadása. Ilyen összetételű klasszikus példaként említhetjük a Kossuth Lajos szoros elvárati köréhez tartozó Irányi Dánielt és Helfy Ignácot a politikai rokonság szálaival összefűzött minisztertanácsokat: Czucz Gusztávot és Vázsonyi Vilmost, a kultúra birodalmából Bródy Sándor, Gárdonyi Géza és Ambrus Zoltán barátságát, vagy a Nyugat-kör magyar német, zsidó hagyományú szerkesztőinek és szerzőinek közös étosztát. E példák nem kiragadottak hanem bizonyos fokig

az egész magyar középosztály

fejlődésére jellemzőek. A polgárosodó magyar társadalom gazdasági, politikai és szellemi elitje ugyanis három fő elemből tevődött össze: a magyar nemességéből, a német és a zsidó polgárságból. A német társadalom sajátos rétegének, a polgári értelmiségnek (Bildungsbürgertum) nálunk a nemesi értelmiség (Bildungsadél) felelt meg. Hozzá csatlakozott, sokáig példás harmóniában, az asszimiláns német és a zsidó értelmiség java. A magyar polgárosodásnak a forrását és a fundamentumát e három elem és ezek együttműködése alkotta.

Említhetjük itt, bár nem ebbe a témakörbe tartoznak, a németek és zsidók közti munkásmozgalmi kapcsolatok. Igaz, a mozgalomban mindkét elem tömegesen és tevékenyen vett részt, de meghatározó azonosságtudatuk sem német, sem zsidó, sem el-

magyarosodó asszimiláns kötődés nem volt: mindannyiukat a munkás osztálytudat és a nemzetekfölötti testvériség szelleme töltötte el. Az antiszemitaizmust nem mint humánus németek vagy üldözött zsidók utasították el, hanem mint a sovíniszta burzsoázia által elnyomott megosztott proletárok.

Az utak és sorsok e közeledése azonban az első világháború után, a Horthy-korszakban megtört. A társadalmi-politikai orientációt növekvő mértékben a rasszista „völkisch” nacionalizmus kerítette hatalmába. A két háború között a német nemzet tudat fokozatosan erősödött, és a fasizmus hataimra jutása után jelentős rétegek első sorban a fiatalok, az imponáló erejű Birodalom, a Reich felé orientálódtak a háború alatti pedig fegyverrel és hittel azonosultak vele. Ehhez azonban két érdemi megjegyzést kell fűznünk. Először azt, hogy a hazai német kisebbség nagy része nem adta fel az állampatrióta értelemben vett magyarságát, még a rokonszenv szorosabb-lazább szálaival kötődött is hajdani hazájához. Másodszor, érdemes megjegyeznünk, hogy a két népelem soraiban

tért hódító disszimiláció

nem volt azonos lényegű, hanem elmentéses irányban haladt. A német és a zsidó nemzet tudat erősödése épenséggel növelte a kölcsönös gyűlöletet.

E vázlatos áttekintés után térjünk vissza a bevezetésben említett metodikai kérdéshez. Párhuzamos és összehasonlítható volt-e a zsidó sors és a német sors? A kérdésre olyanféle válasz kí-

nálkozik, hogy bár az utolsó két évszázadban

a két népelem története

többnyire nem haladt egymással párhuzamosan, mégis sok hasonló vonás, összevethető párhuzam mutatkozik benne.

Első helyen a magyarsághoz való asszimilációban való találkozás, illetve ennek egy érdekes sajátosságát említeném. Ez a párhuzamosság egyértelműbb volt a politikában és a kultúrában, mint a társadalmi érintkezésben. A nemzeti liberalizmus

talaján megnyílt közélet tág teret kínált az elmagyarosodott német és az emancipált zsidó középosztály elitjének az együttműködésre. Kulturális téren a találkozást különösen megkönnyítette, hogy a zsidó értelmiségiek csaknem kivétel nélkül tudták németül, ismerték a német kultúrát. Éppúgy rajongtak a német klasszikusokért, a romantikus drámákért vagy Richard Wagner zeneműveit, mint maguk a németek. A gazdasági élet nyelve csaknem az első világháborúig a német volt, valamint való zsidó bankárgyáros a Pester Lloyd¹⁵ és a Neue Freie Presse¹⁶ kezdte a napját.

Más volt a helyzet a társadalmi elhelyezkedésben. Az asszimilált német polgár – még a kispolgár is – a magyar úri (dszentri) középosztályhoz, annak is a konzervatív, „von Haus aus”¹⁷ antiszemita rétegéhez idomult, és kiváltképpen a dszentriréteggel való összeházasodásra törekedett. A zsidó középosztály viszont inkább külsőségekben, a közéleti formák átvételében utánozta a mágást és a dszentrit, de a vallási hagyomány őrzését, a burzsoázisot tekintve a lelke mélyén zsidó polgár maradt, a második-harmadik generáció pedig radikális demokrata vagy szocialista lett, ami

nem mondható el a német polgárság századeleji nemzedékéről.

Kétségtelenül volt némi hasonlóság a szélsőséges magyar nacionalizmus-sal szembeni reakcióban is, főként a XX. században, amikor az ordas eszmék¹⁸ diszkriminációban, üldözésekben öltöttek testet. Csakhogy, amint említettem, a magyar faj-gondolat elutasítása más tartalommal telítődött, és nem a közeledést, hanem a távolodást ösztönözte. Talán csak a második világháború után, „a kollektív felelősség elvének” abszurdításai közelítették egymáshoz a hasonlóképpen érintett német, magyar

A tanácskozás színhelye: a Magyar Tudományos Akadémia pécsi székháza

és zsidó demokratákat. Akkoriban merült fel, és azóta szívósan tartja magát a közös szenvedés, a közös bűnhődés, vagyis a kiegyenlítő igazságtalanság okozta közös sors gondolata.

Az „Auschwitz = Don-kanyar = kitelepítés” egyenlősítéssel jelzett megbékélés-gondolat megvesztegető lehetne, ha nem rejlenék mögötte

a felelősség-áthárítás

vagy az elmosás hátsó gondolata. Az ilyen megbékélés nem nyugszik az igazság fundamentumán.

1. A zsidóság millióinak nemre, korra, érdemre való tekintet nélküli deportálását egy emberi közösség pusztára létezése indokolta. A zsidó lét volt bűn, s ezt nem kellett tettetnek, jognak, erkölcsnek motiválnia. A németeket és a magyarokat sújtó ítéltetés a fasizmus és egy agresszív háború által elkövetett halmazati bűnök megtorlása volt, ha „a kollektív felelősség elvének” motivációs alkalmazása sértette is az igazságot.

2. A zsidók millióinak deportálása és elpusztítása fegyvereken nyugvó erőszakkal történt, a pillanatnyi erőfölény alapján, teljesen mellőzve minden törvényes jogi eljárást, kizár-

va a fellebbezés, a mérlegelés minden lehetőségét. A kitelepítések nem nélkülözték a jogi megalapozást, a nemzetközi megegyezést, és elfogadtak kivételezéseket, fellebbezéseket, ha az alap gondolat „a kollektív felelősség” igaztalan tételén alapult is.

3. A zsidó deportálásoknak és a német kitelepítéseknek van egy közös vonásuk: mindkettő célállomása a háború alatti, illetőleg a háború utáni Németország volt. Tegyük hozzá: vasúti célállomása. Mert a deportáltak végcélja a gázkamra, az „Endlösung”⁹ volt, a kitelepítéseké pedig a Németországba való visszatelepítés. És ez nagy különbség.

Ha a „Deutsche und Juden im Donauraum” konferencia vezérmotívuma – ahogyan azt az előkészítés és a résztvevők névsora sejteti – a létező párhuzamok és hasonlóságok, s egyben a különbségek és ellentétek szigorúan tudományos

vizsgálata lesz, akkor a maga szerény eszközeivel hozzájárulhat a Duna-tájon felhalmozott sérelmek enyhítéséhez, a régió népeinek harmonikusabb együttéléséhez, a lelkek békéjéhez.

JEGYZETEK

¹ Hungaricus (latin): magyar, magyarországi

² Liberté (francia): szabadság

³ Égalité (francia): egyenlőség

⁴ Fraternité (francia): testvériség

⁵ Pester Lloyd (Pesti Hírlap): német nyelvű pesti napilap, alapítotott 1854-ben

⁶ Neue Freie Presse (Új Szabad Sajtó): naponta kétszer megjelenő bécsi lap, alapítotott 1864-ben

⁷ Von Haus aus (német): otthonról, hazulról, öröklötten

⁸ Utalás József Attila: „Thomas Mann üdvözlése” című versének egyik sorára (1937).

⁹ Endlösung (német): végmegoldás, vég-ső megoldás – a zsidóság kiirtásának fedőneve a náci terminológiában

Dr. Schweitzer József

A zsidó biedermeier

Megtisztelő ám annál nehezebb feladat egy rabbi számára – és természetesen sine ira et studio¹ – a német-zsidó együttélésről nyilatkozni, a közismert rettenetes tapasztalatok után. Mégis, ha jelent és a jövődöt nézzük, akkor „a múlt csak példa legyen” a szemléletében meg kell vizsgálnunk ezt a kérdést minden előítélet nélkül. S úgy, hogy közben elcsituljon minden jogos fájdalom, s egyedül a ráció fénye világítsa be a gondolkodásnak azt az útját, amelyre vállalkozunk.

Lényegében nagyon sok kulturális összekötő kapocs volt, van a magyarországi németiség és zsidóság között, még akkor is, ha egy időben erre politikai megfontolásból nem is akartak figyelni. Ha Tolna és Baranya megyét tekintjük, de kiváltképpen Tolna megyét, úgy azonosak az indítók, amelyek németek és zsidók megtelepedését Magyarországnak ezen a területén kezdeményezték. Lehet, hogy az ország más területén is így volt, magam Szilágyi Mihály barátommal és szerzőtársammal a Tolna

megyei zsidók történetét vizsgálva jutottunk erre a megállapításra

Míg azonban a zsidók megtelepedését az a III. Károly-féle² rendelet magyarázza, amely Morvaországban a zsidók házasságkötési jogát az elsőszülöttekre korlátozta, a tilalom alá vontak ezért tehát elvándorolni kényszerültek, többek között a tolnai

földesurak birtokain gyökerestek meg, addig a németek a hesseni örökösödési törvény miatt kényszerülnek hazájuk elhagyására. Az apai örökséget ugyanis csupán az elsőszülött birtokolhatta. Itt a vagyonból kizártak kerestek új megélhetési lehetőségeket, s jutottak el más vidékek mellett a messzi Tólnába.

A hasonlóság ezzel azonban még nem ér véget. A múlt század utolsó évtizedeiben iskolázott, gimnáziumot, egyetemet végzett zsidó értelmiség, de a művelt kereskedő réteg is legalább két kultúra tartományának a birtokosa. Ha megfelelő zsidó ismereteket is szerzett, akkor három kultúrszféráról beszélhetünk. A zsidóság tradicionális ismeretei a zsidó műveltségbe nyúltak vissza, a Szentírás és a Talmud³ világába. Akik ebből a tradicionális környezetből kikerültek, azok iskoláikban bejutottak a magyar kultúrkörbe, s ugyanakkor családi örökségként magukkal hozták a zsidó és német műveltséget.

Családi örökség volt a német nyelvtudás

A hazai zsidóság, kiváltképpen a XIX. század folyamán előbb lett, legalábbis jelentős részében, érzelmeiben magyar, semmint nyelvben is azzá lett volna. Szerény kezdeményezések után a nyelvi magyarosodás inkább a múlt század második felében lesz jellemző a magyarországi zsidóságra. A zsidó polgárság, akárcsak a magyarországi polgárság nem zsidó rétegeinek jelentős hányada, németül beszélt. Pest,

Dr. Schweitzer József 1922-ben született. Édesanyját még kicsi gyermekként elvesztette, és anyai nagyapja, Hoffer Ármin vesztprémi, majd budapesti rabbi házában nevelkedett. Nagypapjának köszönhetette bizonyára meghatározó jelentőségű élményeit a zsidó hagyományok megismerésében, a Szentírás és a Talmud olvasásában. Érettségi után tanulmányt az Országos Rabbiképző Intézetben, valamint ezzel párhuzamosan a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karán folytatta. 1947-ben avatták rabbivá, először a pécsi hitközség szolgálatába állt, meg is írta „A pécsi Izraelita hitközség története” című munkáját (1966), utóbb pedig, Szilágyi Mihállyal közösen, „A Tolna megyei zsidók története 1867”-ig című könyvét (1982). Az Országos Rabbiképző Intézetnek 1964 óta óraadó tanára, 1985 óta főigazgatója.

Pozsony, Pécs német nyelvű városok voltak. A zsinagóga szószékének magyárosítása nagy mértékben az 1877-ben alapított Országos Rabbiképző legelső neveltjeinek érdeme.

Ha szabad egy távorról sem egyedi, családi emléket felelevenítenem: rabbi nagyatyám könyvtára ennek az előbb említett hármass műveltségnek jellegzetes példája volt. Természetesen a legfőbb és legtöbb helyet a héber tudományok foglalták el ebben a könyvtárban, de ezek mellett Petőfi, Arany és Vörösmarty összegyűjtött versei, a Magyar Remekírók sorozata, a Német Remekírók sorozata, Heine⁴ és Börne⁵... A magyarországi zsidók a német műveltségen át jutottak Európába, s a német műveltség megszerzése után ismerkedtek meg a magyar műveltséggel.

Mindnyáján jól ismerjük II. József abszolutista politikáját, amelyről külföldi véleményeket mondhatunk, de Marczali Henrik⁶ óta el kell fogadnunk, hogy a polgárosodás felé vezető utat ez az erőszakos eszközökkel modernizáló Habsburg-uralkodó nyitotta meg zsidó alattvalói számára⁸.

Majd egy-évezredes magyarországi élet után 1819-ben kell látnunk azt a történelmi pillanatot, amikor magyarországi zsidók a magyar szellemi életben irodalmi értékű alkotásokkal léptek fel. Ezzel az időponttal kezdődik a magyarországi német–zsidó biedermeier⁷ irodalom, amely a múlt század második negyedét tölti be. Az európai szellemi fejlődés vonulatai a gettó minden elzárttsága ellenére párhuzamosan haladnak a gettó falain kívül és belül. A magyarországi zsidó biedermeier előzményeként fel kell figyel-nünk arra, hogy a magyarországi keresztény és zsidó felvilágosodásnak hasonló vonása a vallás és a felvilágosodás közti megegyezés szándéka.

Minderre alaposan mutat rá Grünwald Miksa „Zsidó Biedermeier” című műve (Budapest, 1937), amely forráskul és útmutatónkul szolgál. A vallás és a felvilágosodás közti megegyezésre a törekvés abból fakad, hogy a magyarországi keresztény felvilágosodás közvetítője Bécs, vagyis a felvilágosodás vallásellenességét – mint Grünwald mondja: – tompított német szellemi terület. Az európai zsidó felvilágosodás hatásainak továbbítója pedig Prága, ami szintén bi-

zonyos mérséklő hatást jelent. Az európai héber felvilágosodás, a „*Haszkála*” szerény képviselőit megtaláljuk Magyarországon is. Ez a magyarországi „*Haszkála*” azután a német nyelvű *biedermeier* irodalom körébe vezet.

Mint tudjuk, a *biedermeier* világnézet a *kiegyezést keresi* – a szélsőségek közepette. Elismeri a világ isteni és földi szféráinak a jelenlétét, a test és lélek dualizmusát, a megegyezést keresi közöttük. A *biedermeier* korszak német–zsidó irodalma – ugyancsak Grünwaldot kell tekintenünk mértékadónak, mint az egyetlen alapvető kutatóját ennek a korszaknak – két, egymástól elkülönülő részre oszlik. Az egyik az *idillikus biedermeier*, a maga harmóniára, nyugalomra törekvő jellegével. Ez még úgynevezett *gettóirodalomnak* mondható. Ettől eltér az *asszimilációra törekvő* irodalom, amelyet humor és szatíra jellemez. Ez a fennálló kapcsolatok megbontása és új kapcsolatok keresése jellemzett a múlt század huszas éveitől.

Német nyelven kitörni a gettóból

A magyarországi zsidó asszimiláció történetének tehát egy jeles pillanata az amikor zsidó írók *német nyelven akarnak kitörni a gettóból*, s egyben a magyar–zsidó szellemi, lelki és magatartásbeli kapcsolatokat kívánják hangsúlyozni. A zsidó–magyar barátkozás egyik példája Dux Adolf¹ novellája, amelyben az ifjú zsidó kereskedő ugyanolyan dőlcegen üli meg a lovat, mint a parasztlány. E *biedermeier* irodalom asszimilációs vonulatára a *zsidóságtól való tudatos elfordulás* és az a *törekvés* jellemző, hogy zsidó létünk feledésbe merüljön.

Ennek a tudatosan asszimilálódó magyarországi németnyelvű zsidó irodalomnak legjelentősebb alakja a lovasberényi születésű *Saphir* Israel Gottlieb, aki ebben az egykor jeles zsidó községben 1795. február 8-án látta meg a napvilágot, s 1858. szeptember 7-én Bécsben *Saphir* Moritz Gottlieb néven temették el az evangélikus egyház szertartása szerint. *Saphir* a legjellegzetesebb példája az asszimilációt a *végso konzekvenciáig elvivő* magyarországi német–zsidó íróknak.

Mint élesező ifjú Prágában a kor leghíresebb rabbiájának, *Landau* Ezékielnek egyik legjelesebb tanítványának, mestere akadémiáján már 17–18 éves korára rabbidiplomát szerez. A műszak azonban elcsábítja a vallástörvény, a „*Halacha*” útjairól s a vallásos etikai tanítás, az „*Aggáda*” virágoskertjéből is. Íróvá lesz.

A kor híres folyóiratának, a német nyelvű „*Pannónia*”-nak² 1819-ben már főmunkatársa. Egy évre rá *Ferenc császár* és felesége pesti látogatása alkalmából az óbudai hitközség felkérésére *ünnepi imát szerkeszt*, a nagy jelentőségű királyi látogatás tiszteletére. Egyaránt kitűnően ír jiddis és német nyelven: híres jiddis nyelvű bohózata: „*Der falsche Kaschtan*”, a hitközségi belső élet valójában jelentéktelen viharainak paródiája.

Érdekes, hogy bár hitét elhagyja, a zsidók egy része nemhogy nem tagadja meg őt, hanem tisztelettel övezi. Bár maga a hittagadás ténye bizonyára nem ment végbe lelkében minden törés nélkül. Ismeretes, hogy héber kifejezéssel a hittagadót „*meschummed*”-nek mondják, vagyis olyanak, aki *kiirtotta önmagát* a zsidóság közösségéből. Nem valami dicséret jelző. *Saphir* öngúnnal mégis ezt a jelzőt alkalmazza saját magára azon a kis üzeneten, amelyet egy nőrokonának írt, mikor meglátogatta és nem találta otthon. (A rokon részéről a kikerestelkedett megvető elutasításban részesült.)

Nehéz megállapítani, milyen válságokon megy át az elismert és a keresztény társadalomba magát befogadottnak hívó író, amikor „*Des Juden Tatlend*” című veresében mintha mélyeséges csalódottsággal, de meggyőződéssel annak a hitének ad kifejezést, hogy a zsidónak sem Bécs, sem Pest, sem Pozsony, sem Lemberg, sem Prága nem lehet „*Tatlend*”-ja (hazája), hanem azt egyedül Jeruzsálemben kell keresnie. A zsidók befogadásáról pedig „*Auch eine orientalische Frage*” című versében megállapítja, hogy a nemzsidó üzleti partner akkor szólítja meg a legkedvesebben zsidó partnerét, amikor arra pénzügyi érdekből szüksége van...

Úgy tűnik, hogy az az asszimilációs törekvés, amelyet a német–magyar *biedermeier* írók annyi önmegtartóztatással, optimizmussal és igyekezettel

szolgáltattak, csekély eredményt hozott. A korszak legkiválóbb képviselőjének nyilván nem tettett nyilatkozatai mintha erre vallanának. A *kísérlet kudarcra* azonban a békességes együttélésre való reményeinket és törekvéseinket nem befolyásolhatja.

JEGYZETEK

¹ „*sine ira et studio*” (latin): harag és kedvezés nélkül. Idézet Tacitus római történetírótól.

² III. Károly (1684–1740) osztrák főherceg, 1706–14 között spanyol király, 1711-től – VI. Károly néven – német–római császár, 1711-től magyar és cseh király.

³ Talmud (héber): tanítások írásbeli gyűjteménye, amely mintegy háromezer zsidó bölcs nézeteit rögzíti a zsidó élet minden kérdésével kapcsolatban.

Heine, Heinrich (1797, Düsseldorf – 1856, Párizs): a XIX. század egyik legtehetségesebb német költője, aki prózai művelében és újságírói munkásságában is kimagasló alkotott.

Ludwig Börne (1786, Majna-Frankfurt – 1837, Párizs): német újságíró; „*Párizsi le-*

velei” az 1848-as forradalmi eszmék szálcsinálói voltak.

⁴ Marczali Henrik (1856 – 1940) történetíró, 1895 óta egyetemi tanár, 1920-ban kényszernyugdíjazták. Itt „*Magyarország története II. József korában*” című munkájára utal az előadó (megjelent három kötetben Budapesten, 1882–86).

⁵ *biedermeier* (német): a szó, amely történelmi-társadalmi-izléstörténeti korszakot, szépművészeti és iparművészeti irányt is jelöl, egy müncheni szatirikus lap, a „*Fliegende Blätter*” (Szállongó lapok) egyik humoros alakját tette meg általános fogalomká. Ez a „*jámbor atyafi*” (der *biedere Meier*), ez az érzelmes, kedélyes, nyárspolgári lény volt 1820–40 között a kor kíváncsú megtestesülése.

⁶ A II. Józseftől kapott türelmi rendelet 1783. március 13-án kelt Pozsonyban, a helytartótanács ülésén.

Dux Adolf (1822, Pozsony – 1881, Budapest) tárcái „*Zwo Ungarn*” (Két magyar) és „*Deutsch-Ungarisches*” (Német–magyar, értsd: egyveleg) cím alatt jelentek meg. Ő fordította le elsőnek németre Petőfi és Eötvös József verseit, valamint Katona József „*Bánk bán*” című drámáját.

⁷ A „*Pannónia*” Pozsonyban jelent meg 1819–22 között.

Friedrich Spiegel-Schmidt:

Németek és zsidók Magyarországon – párhuzamok és különbségek

Első lényeges párhuzamként az említendő, hogy mindkét nepcsoport a legkorábbi időktől kezdve összefonódott Magyarország történelmével. Miként a németeknek, akik részben a *Frank Ostmark* (Keleti tartomány. – A szerk.) lakosságának maradékaiként, részben misszionáriusokként és *Gizella királyné*¹ kíséreteként érkeztek az országba, akik további telepeseket hoztak magukkal, úgy a zsidóknak is tilos volt Magyarországon – ahogyan az a kor törvényeiből kitűnik – már a XI. században vegyesházasságot kötniük, továbbá ki voltak zárva a mezőgazdaságból és az iparűzés jogából is. Ennek következtében kezdettől fogva pénzügyekkel foglalkozva, ezen a területen már a középkorban nélkülözhetetlenné váltak. A *soproni zsidó közösség* már a XVI. században arra hivat-

kozott, hogy ősei immár öt évszázada a városban laktak. Budának pedig mindjárt alapításakor volt zsidónegyede, saját „*zsidóbró*”-val, és 1251 óta a király különleges védelme alatt

állt, akárcsak a számos német *hospites*², akik a szabad királyi városokban a polgárság köreiben a hangadók voltak. *Mátyás király* idejében ezenkívül Esztergomban, Győrött, Nagyszombatban, Pozsonyban, Tatán, Kismartonban és Kőszegen voltak *gettók*.³

Második párhuzamos vonása e két népcsoportnak, hogy mindkettőnek a városokban volt a súlypontja. Ebből versengés és feszültségek is adódtak. Például, ha a vásárt *szombat*ra tették, a zsidóknak vallási előírásai miatt lehetetlenül vált az ezeken való részvétel. Sopron és Győr pedig 1526 után egyszerűen kiűzte zsidó lakosait. A nemesség, lévén számos dologban rájuk utalva, toleránsabb volt; az *Esterházy*ak befogadták az elűldözötteket és így Kismarton (Eisenstadt) a nyugat-magyarországi zsidóság központjává lehetett.

A törökök az általuk uralt területről eltávolították a német polgárságot. Itt *elválnak a sors útjai*.

Amór Granada meghódítása a bigott katolikus spanyol királyok által, majd a mohamedánok és a zsidók ott bekövetkezett üldözése, valamint a mohácsi vész között csak harmincegy év a különbség. A középkori zsidóság két központja Dél-Németország *Aschkenas*⁴ – és Spanyolország – *Sepharad*⁵ volt. Magyarország addigi zsidó lakossága az *askenázi* csoporthoz tartozott: őseik nagy része német tájakról, a folyton ismétlődő üldözések elől menekült keletre, ahol első sorban a lengyel királyok fogadták be őket.

A Spanyolországból érkező üldözöttek előtt a mohamedán és zsidó sorsközösség következtében feltárltak az oszmán birodalom kapui. II.

Friedrich Spiegel-Schmidt Svájcban született 1912-ben, de Ausztriában, Salzburgban nőtt fel. Evangélikus lelkész volt Kőszegen, majd tábori lelkész a magyar honvédségnél. A második világháború után Bajországba került, publicisztikai tevékenységet is kezdett folytatni, s a kitelepített németekkel foglalkozott mint egyházi koordinátor. Szerkesztője a „Suevia Pannonica” című folyóiratnak; a Németország és a kelet-európai népek közötti kapcsolatok kutatója. „Lernprozess. Ein Leben zwischen Kriche und Politik” (Tanulási folyamat. Az egyház és a politika között megosztott élet) című könyve 1992-ben jelent meg Bécsben. Bernauban él (Németország).

Bajazid szultán (1481–1512) egyenesen arra buzdította a zsidókat, hogy birodalmában telepedjenek le, ahol valóban tolerancia uralkodott a keresztény alattvalók iránt is; ekkor következett be a legnagyobb arányú zsidó bevándorlás az Oszmán Birodalom területére, és ennek hamarosan magas színvonalú, virágzó kultúra lett a következménye.

Török források szerint Magyarország hódoltsági területéről több ezer zsidó kérvényezte Budán, hogy a birodalom belső részén – Isztambul, Edirne, Szaloniki, Izmir – telepítsék le őket. Másrészt maguk az oszmán hatóságok is azon fáradoztak, hogy az újonnan meghódított keresztény városokba zsidókat telepítsenek 1686-ban, Buda visszavévése idején a városban számottevő zsidó kereskedőársadalom létezett, amelynek tagjai a város védelmében is részt vettek. De ezek a valószínűleg szefárd zsidók az új keresztény uralom idején érthető bizalmatlanságból hamarosan újra elhagyták a várost, vagy hadifogolyként elhurcolták volna őket?⁶ Ezt követően csak lassanként szivárogtak be újra zsidók Budára.

Ezzel most a harmadik párhuzamhoz értünk, az újkori bevándorlásokhoz. A nagy sváb betelepedés („*der grosse Schwabenzug*”) története, gondolom, ismert. De szeretnék arra utalni, hogy a visszahódított városokba, amelyeket a *Habsburgok* Bécs előretolt bástyáinak tekintettek – főként katolikus osztrákokat telepítettek így Budán 1715-ben 701 német, 68 magyar és még további 769, a török korból itt maradt szerb és horvát háztartást számláltak össze. Száz évvel később, 1820-ban, a 27 471 lakosból 595 még mindig görögkeleti szerb és görög, de már megint van 466 zsidó is. Az anyanyelvi összetételről majd csak az 1850-ben végzett városi népszámlálás fog felvilágosítani: ekkor 22 122 német, 6182 magyar, 1537 zsidó, 1124 szlovák, 753 katolikus, 412 ortodox délszláv és nyolc román élt Budán.

A zsidók új, nagyobb lélekszámú bevándorlásának hátterében az osztrák birodalom területének újabb megnagyobbodása állt: amikor *Lengyelország első felosztásakor* *Galicia Ausztriához* került; az újonnan szerzett terü-

letekről népmozgás indult el Magyarország és Bécs irányába. A zsidók a szűkös körülmények miatt vándoroltak ki az ún. *Schettl*-ből⁷, a városkaikból.

Szegénységük külsődleges jegyei alapján azt az előítéletet táplálták velük szemben, hogy nincs iskolázottságuk, se hagyományuk, se kultúrájuk. Ezzel szemben az az igazság, hogy Magyarország valamennyi népcsoportja közül a zsidók között volt a legkisebb az analfabéták száma, s ebben a rangsorban még a németeket is megelőzték. Hogy ezt a tényt megérthessük, tudnunk kell, hogy a *zsidó vallással évezredek óta együtt jár az írásbeliség*. A zsidók lakta galíciai városkákban a zsidó fiúk szigorú oktatásban részesültek, emlékezőtehetségük, olvasni tudásuk és gondolkodó képességük kemény próbáknak volt alávetve, miközben szakmailag belenőttek a kereskedelem és a pénzügyek vitelébe. Ennek köszönhetően azt a sokat csodált képességüket, hogy gyorsan tudtak új ismereteket elsajátítani és új situációkhoz alkalmazkodni.

Még más körülményeket is figyelembe kell venni: a II. József császár által engedélyezett emancipáció⁸ nem volt feltétel nélküli. Megkövetelte, hogy a zsidók a *jiddis*⁹ helyett irodalmi német nyelven bonyolítsák üzleti ügyeiket és annak megfelelően helyett, hogy kinek a fia az illető¹⁰, *német családnevet* vegyenek fel és használjanak. Ennek köszönhetően viszont szabad mozgási jogot nyertek a birodalom egész területén.

A bevándorlók célpontjai kezdetben a latifundiumok¹¹ központjai voltak. A magyar arisztokráta, aki minden, ami az üzlettel kapcsolatos, méltóságán alulnak tartott, szívesen fogadta őket, mert uradalma terményeit és termékeit eljuttatták a piacra; továbbá engedélyeket adott nekik, hogy birtokán pálinkafőzdét, valamint kocsmát létesíthessenek. A gabonakereskedelem a kereskedelmi útvonalak mentén újabb településeket hozott létre, így a Duna vonalán is, mind Pakson (1840-ben 710 zsidó lakos), mind Bonyhádon (1840-ben 1563 zsidó lakos) és Hőgyészen is (1840-ben 630 zsidó lakos), ahol éppenséggel német telepesekkel éltek együtt. A „politikai nemzet”, a re-

formkor nemessége különböző mértékben ugyan, de egyre inkább átvette az akkoriban világszerte divatosá vált liberális eszméket: konzervatívabb formában és elsősorban az ország infrastruktúrájának fejlesztésén gondolkozva – *Széchenyi*, elviekben és a francia példákra támaszkodva – *Deák*, elválaszthatatlanul kötődve a nemzeti törekvésekhez – *Kossuth*.

Ez utóbbi eszme, amely a későbbiekben győzött, némi ellentmondást hordoz magában és magyarázatra szorul. Hiszen a *liberalizmus* a felvilágosodás gyermeke és mint ilyen, szükségszerűen kozmopolita beállítottságú. És éppen nemzeti közöm-bösségében szembekerül mindazzal, amit a *romantika* mint népi értéket felfedezett! Amiként egy modern államszervezet létrehozásához egységes állami nyelv szükséges, s amiként II. József császár a német nyelv bevezetése iránti törekvésében nem mutatott megértést a magyar érzékenységek iránt¹², ugyanúgy hiányzott ez a *beleérző képesség* az 1842-ben megtartott országgyűlés képviselőiből is, hiszen tekintet nélkül a lakosság több mint felét kitevő *másajkúakra* – a *magyart* tették meg államnnyelvű. Ez időtől fogva az állami nacionalizmust azonosítani kezdik a liberális haladással – és ennek szükségszerű következménye a *magyarosítás*, az elmagyarosodás.

Legeslegkétségesebben asszimilálódnak a Magyarországon élő népcsoportok közül a német polgárság és a zsidóság mutatkozott – íme, ez a negyedik párhuzam közöttük. A motiváció és a folyamat mégis eltér egymástól. A német polgárt a reformnemességgel a liberális szellem kötötte össze, 1848–1849-ben a Bécs elleni felkelés oldalán állt és elutasította az azután következő *Bach*-rendszer¹², annak ellenére, hogy ebben a korban ismét megkísérelték hivatalos nyelvvé tenni a *német* nyelvet. A magyar viselet és a magyar nyelv elfogadása a német polgárság részéről kezdetben tüntetéssel ért fel, és nem a magyar néphez, hanem a magyar dzsentrihez való asszimilálódás vágya vezette; ez a korábbi földbirtokos, nemesi réteg ez időben vált hivatalnokká és ezzel egyidőben városlakóvá. Becsvágyában, hogy ebbe a

hivatalnoki kasztba felemelkedhesék, a német polgár hajlandó volt feladni eddigi, a kereskedelemben és az iparban játszott, feltörekvő szerepét.

A bevándorolt zsidó másként került bele ebbe az áramlatba. Alig néhány évtizede ment át egy hasonló folyamaton – a jiddis nyelv feladásától az irodalmi német nyelv elsajátításáig – és ekközben egy idegen, sokszor nem is kedvelt családnévet kellett felvennie, amit most annál könnyebben adott fel (és magyarosított.) A dzsen-tri rétegbe való feladására is a kereskedelmi és pénzügyi tevékenységre utalva, bevették ott a németek helyét is. De a legnagyobb különbség a vallás terén volt tapasztalható. A német polgár megmaradt a maga katolikus vagy evangélikus egyházában, ám a zsidó kirekesztődött, ha hű akart maradni a zsinagoga közösségéhez. Csak egy töredék ment el oly messzire az asszimiláció útján, hogy ki is keresztelkedett, vagy még következetesebben, hogy minden felekezeti kötődésről lemondott.

A zsidók számára a *magyarrá válás* – akárcsak a poroszok vagy az osztrákok számára a németté válás – egyúttal kilépést is jelentett addigi zárt világukból a modern életbe. A vallási közösségeken belül ennek konfliktusokhoz kellett vezetnie. A Németországban Abraham Griger¹³ és Zacharias Frankel¹⁴ által bevezetett reformtörekvések a magyarországi zsidó egyházon belül is szakadáshoz vezettek: ortodoxok és neológok kerültek egymással szembe. Amit könyvében Szulamit Volkov professzor-asszony Tel-Avivban ezzel kapcsolatban Németországról írt, az minden további nélkül érvényes Magyarországra is: hogy tudniillik éppen a Hohenzollernek és a Habsburgok országai-ban várták el a zsidóktól – az emancipáció szellemében –, hogy sajátítsák el a német nyelv mellett a polgári erkölcsöket is.

A polgári művelődési eszménykép átvétele az eddigi, vallásközpontú gyermeknevelés helyett immár szekularizálódott¹⁵ nevelést jelentett, hangsúlyeltolódást a rituálistól¹⁶ és a törvénytől a kötelesség és az erkölcs irányába, a közösségtől az egyén felé.

„A polgárosiasodás folyamatában – írja Szulamit Volkov – *nagyjából sikerült a zsidó vallásnak egy új változatát megalkotni, amellyel zsidó hitű német (illetve magyar) polgárként élhettek; létrehozták a műveltségnek és erkölcsnek azt a sajátos elegyét, amely megelégsztettség hasonlított a művelt nem zsidó polgárokéhoz*”. Ebben a saját hagyományaik alapvonásai is segítettek őket: így a mértékletesség, a szerénység, a takarékoság, a tisztaság és a szorgalom, valamint a példás családi élet. Ahhoz persze – fejtegeti Volkov professzornő –, hogy polgárként elismerjék őket, a *jólet minimális szintjét* el kellett érniük, és ez további erős ösztönzést adott nekik a feltörekvése.

Szulamit Volkov mint problémát veti fel – ami a Magyarországon élő zsidókra nézve fokozott mértékben volt érvényes – *e korszak mind jobban hangsúlyozott hazafiságát, a nemzeti érzelmek növekvő súlyát a polgári érények rangsorában. Ezzel ellentétes tendenciaként az évszázadokon keresztül elviselt üldöztetés a zsidókat különösen nyitottá tette az emberiség testvériségének felvilágosodáskori eszméje és az értelem egyetemessége iránt*. – E két eszmekör összehangolása természetesen nehézségekkel járt, ezekre még visszatérek.

Összefoglalva mindenekelőtt hangsúlyozzuk, hogy a felületes, csak a nyelvi asszimilációt lelkesen üdvözlő liberalizmus a zsidóságot mindezeken a kérdéseken magára hagyta – és ezáltal a későbbi, végzetes visszahatásokban bűnrészessé vált.

De egyelőre kövessük figyelemmel a további, külső fejlődést. Az 1867-es kiegyezést követően Magyarországon viharos gyorsaságú iparosodás és modernizálódás ment végbe. Ez nagyrészt az osztrák tőkének és a bevándorolt szakembereknek volt köszönhető. Német és zsidó bevándorlás következik megint, mondhatni: fej fej mellett. 1840-től 1880-ig a németek száma Magyarországon 1 273 000-ről 1 953 000-re emelkedett. Nem tudjuk, mennyi volt közülük a német anyanyelvű zsidó. Az 1869-es Budapest lakosságának tizenöt százaléka Magyarországon kívül született. Az iparban ez az arány 15–20 százalék, a közlekedésben 30 százalék, a kereskedelemben és szellemi foglalkozások-

nál 14–14 százaléka volt – Glätz Ferenc idévőgő adatai szerint. Az iparban dolgozóknak 1880-ban 36,4 százaléka volt német anyanyelvű és 1890-ben még mindig a 25 százaléka.

Szekfű Gyula azt fejtegeti „*Három nemzedék*” című művében¹⁷, hogy a kialakuló kapitalizmusban a *magyarság* sem tőkével, sem irányító értelemmel, sem ipari és kereskedelmi hozzáértéssel nem vett részt. Ezt az úrt mindennemű konkurrencia nélkül a zsidóság töltötte ki. „*A magyar kapitalizmusnak a zsidóság sokkal inkább hordozója és kizárólagosabb istápolója, mint más államokban. Nálunk a zsidóság volt az egyetlen osztály, mely a szerepet magára vállalhatta, miután az országban lakó népfajok, a magyarral ellükön, tökéletesen tehetetlennek bizonyultak a kor igényeinek eleget tenni*.” A Pesti Kereskedelmi Bank alapításánál, amely folyamat 1830-tól 1843-ig elhúzódott, a nemesség beérte a reprezentatív elnökséggel, a bank vezető testületében német és zsidó üzletemberek ültek egymás mellett, az igazgató a zsidó Ullmann Móritz volt, az aki már 1828-ban nemességet kapott, és a nemességbe be is házasodott.

A zsidók lélekszáma az 1840-es 241.000-ről 1900-ra 851.378-ra emelkedett. Budapest mellett különösen Nagyvárad vált – 25 százalékos zsidó lakosával – a zsidó élet központjává. Ady Endre, még mint fiatal nagyváradi újságíró, szoros kapcsolatba került a zsidó polgársággal és arra a később mások által célzatosan elhallgatott meggyőződésre jutott, hogy egyedül ők, „*Az idők kovászai*” tehetnek valamit a körülmények javítására.

Ekkorra a magyarországi zsidóság az értelmiség soraiban is elfoglalta a helyét. Szekfű Gyula ezt írja: „*A zsidóság élénk gyakorlati érzékével meg sem kísérté a gentryvel a harcot felvenni, meghagyta neki a minisztériumok és vármegyék cifra nyomorúságát, »fenn az ernyő nincsen kasa*” tekintélyét, de annál nagyobb erővel veté magát a jobb keresettel kecsegtető pályákra, minő az ügyvéd, orvosi és mindennemű ipari és kereskedelmi értelmiség.” Politikai tekintetben osztotta környezetének liberalizmusát, hiszen az oly sok ajtót tárt fel előtte. Szekfű Gyula szemrehányólag teszi hozzá: „*Liberalizmus mellett a magyar illúziók átvétele és ápolása jellemzi*”.

Budapest nem válhatott volna az egész magyar szellemi élet központjává a zsidóság energiája és munkáereje nélkül. Zsidó kézben vannak a nyomdák, a kiadók, az újságok. Szekfű Gyula, mellesleg, szemére veti a zsidóságnak, hogy csupán üzletnek tekintette ezt a fajta munkát, és nem volt célja más, mint az, hogy a közönység szempontjait kiszolgálva, magas példányszámokat érjen el. Dehát alapjában véve a világon mindenütt ez a bulvársajtó irányvonala! Amit Szekfű Gyula a továbbiakban még felró a magyarországi zsidókra – nyilvánvalóan nem mentesen kora antiszemitizmusától – az az asszimilációsokra jellemző, tipikus tendencia, hogy nacionalizmusban tútesznek a befogadó közösségen; ez különben a német származásúakra is jellemző volt.

Am ez az éremnek csak az egyik oldala. Csupán emlékeztetni szeretnék a német nyelvű *Pester Lloyd* nagy becsben álló, tárgyilagos publicisztikáira. Ami pedig Adyt a nagyváradi zsidó intelligenciával összekötötte, az semmi esetre sem volt az ő részük-ről az újonnan érkezettek túlzott alkalmazkodása, ellenkezőleg: európai műveltségüknek köszönhetően nemcsak a világirodalomra nyitották rá a szemét, nemcsak látókörét tágitották, hanem erősítették benne az ellenzéki radikalizmust is. Ezek a körök, amelyeknek középpontjába csakhamar Iászi Oszkár¹⁸ lépett, az *eredeti* liberalizmus őrzői voltak, szemben a nacionalistába hajló „nemzeti liberalizmus”-sal. Minél inkább magukra maradtak ebben a pozíciójukban, annál gyakrabban kellett támadásokat elviselniük az *immár „zsidó”-nak* kikiáltott liberalizmus védelmében – így például a budapesti Galilei Kör²⁰ értékelését illetően. Iászi „*Huszádik század*” című folyóirata egy új nemzetiségi politikáért szállt síkra.

Ugyanakkor a második radiális ellenzéki mozgalom, a *szocializmus*, amely szintén nemzetek fölötti eszmeként jelent meg, bűvkörébe vont igen sok zsidót, talán a gazdasági életben kevésbé sikereseket. A *magyar* munkásmozgalomban – amelynek eszméit *német* szakmunkások hozták be az országba, ezért azután évti-

zedeken át *kétnyelvű* is volt – mindenképp a zsidó szakszervezeti funkcionáriusok jutottak a vezetésben előre, amihez hozzájárult az a tény is, hogy a magyar nyilvánosság kisstílusú gőggel nézett le a munkásszervezetekre.

A magyarországi művelődés területén is hozzájárult a zsidók nyitott gondolkodásmódja, hogy a kultúra művelői messzebbre tekintsenek, mint ameddig a „nemzeti glóbusz” határai terjednek. Kétnyelvűségüknek köszönhetően a zsidó írók és művészek minden nehézség nélkül mehettek át Magyarországról Bécsbe vagy Berlinbe, és érvényesülni tudtak az ottani kulturális életben. Ezzel jelentősen hozzájárultak a kulturális cseréhez.

Mi történt, hogy ez a ragyogó siker történet önnön ellentétébe csapott át? Itt most bele kell bocsátkoznunk a modern antiszemitizmus kérdéskörébe. A tisztaeszlári zavaros vérvád²¹ a középkorba való visszaesés volt, ehhez az ezután viharos gyorsasággal kibontakozó új antiszemitizmusnak csak látzólag volt köze. A nemzetközi tudomány már tett néhány kísérletet arra, hogy mindennek a hátterét megpróbálja feltárni. Eszerint nemcsak a XIX. században előretörő, a faj döntő jelentőségéről szóló elmélet tartozik ide: ez a zsidóságot már nem vallási közösségnek, hanem fajnak tekintette, amely az európai fajok ellensége, az asszimiláció folyamatától függetlenül s amellyel emezeknek életrehalálra szóló harcot kellett vívniuk. Legalábbis így látta Houston Stuart Chamberlain²² – ám ez a sajátos gondolat nem válthatott volna ki akkora és mindegyre növekvő hatást, ha nem társult volna hozzá egy másik eszme: a *romantikus antikapitalizmus*. Eszerint szükségszerű a visszatérés egy állítólag természetes, paraszti, népi életformához – a kapitalista gazdálkodási móddal, modernséggel és városiasassággal szemben. Ez az elmélet széles körök rossz közérzetéből csapódott le, olyanok hangoztatták, akik a fejlődésből nem profitáltak, hanem attól féltek, hogy végleg lecsúsznak. Szemükben „a” zsidó a modern világ szimbólumává válik.

A Franciaországban és Németországban felmerült gondolatok áttértek Ausztriába és Magyarországra,

– azután Adolf Hitler visszavitte őket Bécsből Németországba.

Magyar szemszögből ellenben a zsidó és a német polgárság szövetkezni látszott – mint a modernizálásnak és a városiasodásnak két párhuzamos tényezője – az általuk formált, „magyartalan” Budapest létrehozására. Az egyik oldalon fokozódott a törekvés a magyarosításra, le egészen a falusi népiskoláig, a másik oldalon pedig növekvő távolságtartás volt érzékelhető és az olyan asszimiláció elutasítása, amely elidegeníti magától a saját közösségét. Amikor Németország az *ösgermánok* iránti rajongásával bódította magát, magyar körök holmi turanizmus felé fordultak és ezzel a hajánál fogva előrangotott eszmével erősítve önértéküket, mindennemű nyugati és keresztény befolyást lerázni igyekeztek magukról, természetesen a német és a zsidó befolyást is.

Mindez nem maradt észrevétlen egyik oldalon sem. Első ízben próbálkoztak meg az eddig oly apolitikus svábok német párt alapításával, német újságok, német takarékpénztárak, német értékesítési szövetkezetek létrehozásával – a Bánátról kiinduló és a Magyarországon élő minden német sorsközösségéről szóló, erdélyi szász mondással megerősítve magukat. Adam Müller-Guttenbrunn²³ írta a könyveit, Krause²⁴ név nélkül kiadott „*Német katolizmus*”-át átcsempészték Bécsből a magyarországi német falvakba.

A zsidóság válasza az eseményekre a nemzetközi cionizmus volt. Alapítója, Theodor Herzl²⁵ 1860-ban Budapesten született, 1891-től kezdve bécsi „*Neue Freie Presse*” tudósítója Párizsban és tanúja a Dreyfus-per²⁶ kísérő francia antiszemita hullámnak. Ezt látva arra a következtetésre jut, hogy a zsidóknak *nemzetül kell válniuk és saját állam alapítására kell törekedniük*.

Hatására Magyarországon is új hang jelentkezik a költészetben, amely tudatosan vállalja zsidó voltát, még ha magyar anyanyelvű is. Az új íróknak elégük van abból a skizofrén magatartásból, amivel Arthur Schnitzler²⁷ vádolta a bécsi zsidókat egyik szarkasztikus írásában: „Csak és kizárólag olyan zsidókkal találkozott, akik *szegyelették magukat, amiért zsidók, vagy ellen-*

kezöltek, olyanokkal, akik büszkéek voltak rá, csupán attól féltek, még azt híhetné valaki, hogy szegyelették magukat.” A magyarok közül Kiss Arnold²⁸ jiddis verseket kezd fordítani, Patai József²⁹ újra felfedezi az eredeti zsidó értékeket és – egyik recenziense szerint – nem áldozza fel zsidóságát a nyugati kultúra oltárán, hanem egyéj olvasztja magában őket. Köréje és az általa szerkesztett „*Múlt és jövő*” folyóirat köré 1912-től kezdődően zsidó írók csoportosulnak. Új életérzésüket Pap Károly³⁰ fejezi ki: „A zsidóság: vérem, szellemem, apám ezredéves sorsa; a magyarság: otthonom, nyelvem, írásmom és munkám sorsa. Idegen vagyok itt, mert zsidónak születtem és ezt az idegenséget szeretettel és teljes felelősségében fel akarom vállalni... Aki odaadón alkot, mindig a nemzet javára él!”

Ezt akár a német Bleyer Jakab³¹ majdnem egyidejű vallomásának zsidó variánsaként is értelmezhetjük: „Valahányszor nyíltan kiállok sváb népem mellett, ugyanakkor fenntartás nélkül elismerem magyar nemzetemet. Ahhoz vérségi kapcsolat fűz, emékhöz a kultúra, amelynek légkörében élek és dolgozom... Népemhez való hűségem és nemzetemhez fűződő szeretetem soha nem került komolyabb ellentétbe egymással!”

E gondolatok ilyen közeli rokonságát látva, még sajnálatosabbnak érezzük, hogy Bleyer és harcostársa, a pap Johannes Huber³² mégis hagyták belerántani magukat a magyar keresztény-szociális mozgalom antiszemita örvényébe – afölötti aggodalmaskodásukban, hogy (úgymond) a szegény keresztény népet talán meg kellene védelmeznük a zsidó túlerővel szemben. Velük szöges ellentétben egy másik magyarországi német pap, Giesswein Sándor³³ prelátus, régebben a keresztény párt spiritus rectora³⁴ éppúgy küzdött az antiszemitizmus, mint az életidegen antiszocializmus és antiliberalizmus ellen, és mind a Galilei Körrel kereste a kapcsolatot, mind pedig lási Oszkárrel együtt a nemzetiségi politika megújításáért küzdött.

A munkásmozgalomban betöltött, növekvő jelentőségükből következett, hogy a rövid életű Tanácsköztársaság élén 1919-ben főként zsidó származású munkásvezérek álltak; leverését követően az úgynevezett „keresztény

kurzus” politikuskai úgy vélték, megerősödhetek abbéli meggyőződésükben, hogy a zsidók elleni küzdelem azonos a szocializmus elleni küzdelemmel. Még a váltakozó kormányoknál is radikálisabbak voltak e tekintetben a hirtelen elszaporodott titkos fájvédő egyesületek, amelyeknek már igen korán konspiratív kapcsolatuk volt Adolf Hitler puccsra kész³⁵ mozgalmával Bajorországban.

Ezzel egyidejűleg Szabó Dezső³⁶ kezdeményezésére kibontakozott az az irodalmi tendencia, amely a zsidókat és a németeket a magyarság legfőbb ellenségeinek tekintette. Politika és irodalom kölcsönösen gerjesztették a türelmetlen sovinizmus tüzét, megteremtették a véleménynyilvánítás szabadságának azt a szorongatóan beszűkített kisvilágát, amely a két világháború közötti időszakra olyan jellemző volt. Így azután Hitler a háború végső szakaszában Magyarországon rátalálhatott arra a széles körökben elterjedt, habár nem mindenki által osztott irányzatra, amelynek hatása azon volt mérhető, hogy a lakosság nem fejtett ki különösebb ellenállást, számos jelentős egyéni mentőakció ellenére sem, amikor a „Führer” a zsidók kiadatását követelte. Pedig már nem lehetett kétséges, a két Auschwitzból szökött szlovák zsidó megrázó beszámolója után (akik közül az egyik a lágerirodában titokban pontos feljegyzéseket vezetett mindarról, ami ott zajlott, és az elgázósításokról is, és amely jelentés az egyházi vezetők-től kezdve titkos úton eljutott a kormányzóhoz is)³⁷, hogy itt nem kényszer munkára való bevetésről volt szó, hanem tömeggyilkosságról.

Ezzel egyidejűleg Heinrich Himmler³⁸ a magyarországi német népcsoportot az SS gumibotjára bízta és a Német Birodalom háborús erőfeszítéseire vetette be. A magyar sovinizmák számára elérkezett az idő, hogy kielégíthessék lappangó német-ellenes hajlamaikat, megszabadulhassanak a nem-szeretnem németektől; először felajánlották őket a hitleri Németországnak, majd megbüntették őket állítólag a haza ellen elkövetett bűncselekményekért. Annak érdekében, hogy Magyarország, amely az utolsó pillanattig megmaradt Németország szövetségesének, teljesíthesse jóvátételi kötelezettségét a

Szovjetunió iránt, tömegesen szállították el a magyarországi német férfiakat és nőket³⁹ hadimunkára; az elhurcoltak egyik fele többé már vissza sem került, a másik is csak súlyos egészségkárosodással.

Hadd idézzek ezzel kapcsolatban néhány szót amaz évek legtisztábban látó magyarjának. Bibó Istvánnak⁴⁰ figyelemre nem méltott véleményéből, amit egy pártkonferenciára írt 1945. május 14-én. Ott arról tanácskoztak, miként lehetne engedni annak a nyilvánosságot befolyásolni igyekvő, tudatosan irányított nyomásnak, hogy a németeket az országból kiűzzék (akkoriban még minden ígéret nélkül arra vonatkozólag, hogy bárhol is befogadnák őket): „Semmi-
ben sem különbözik ez az egész, amit a magyarok egy kicsi, de hangadó csoportja a zsidókkal szemben véghezvitt, az elűzés és kirablás akciójától... amit az erőszak és a faj mítosza visszafordíthatatlanul megmérgezett, ami egy szörvileg beteg szellemmel és egy beteg társadalommal rendelkező ország minden nyomorának okát az idegenben, a kisebbségben látja és abba az örült illúzióba ringatja magát, hogy ha brutálisan eltávolítja őket az országból, beírja nevét a magyar történelembe.”

Összefoglalva azzal szeretném zárni előadásomat, hogy ezt a két, az államnak leginkább elkötelezett népcsoportot, a zsidók és a németek csoportját, amelyek egyaránt vitathatatlan érdemeket szereztek Magyarországon fejlesztésében, sújtotta a legerősebben a nacionalista gyűlölet. Bárcsak mindannyian tanulnánk ezekből a katasztrófákból, hogy éppen a magyar – zsidó – német kapcsolatokban új, megbocsájtóbb, jobb jövőt kialakító szellem érvényesüljön.

JEGYZETEK

¹ I. (Szent) István felesége, bajor hercegnő

² hospites (latin): vendégek, jövevények
³ gettó, ghetto (olasz): elkülönült zsidónegyed a velencei Régi Öntőde körül; állítólag ez az első alkalmazása

⁴ askenázi: a német földről származó zsidók héber neve

⁵ szefárd: a spanyol földről származó zsidók héber neve

⁶ A városvívók lemészárolták őket. Véletlen túlélő héber nyelvű feljegyzése magyar fordításban: Schulhof Izák: „Budai króni-

ka” (1686), fordította József László. Az utószót Szakály Ferenc írta. Magyar Helikon, Bibliotheca Historica-sorozat, Budapest, 1979.

⁷ Az egykori galliciai zsidó településeknek – melyek a német megszállás következtében mind elpusztultak – nagy irodalma van német és angol nyelven. Például: Mark Zborowski – Elisabeth Herzog: „Das Schtetl. Die untergegangene Welt der osteuropäischen Juden” (A zsidóvároska. A kelet-európai zsidók alámerült világa), Verlag C. H. Beck, München, 1991. – Salcia Landmann: „Erinnerungen an Gallizien” (Emlékek Gallicából), Droemersch Verlaganstalt Th. Knaur Nachf., München, 1984. – Magyar nyelven olvashatóan leginkább talán Isaac Bashevis Singer amerikai zsidó író műveiben elevenedik meg ez az elpusztított világ.

⁸ Emancipáció: jogegyenlőség, egyenjogúsítás. Magyarországon a zsidók emancipációját az 1887. évi XVII. törvények kiadta ki.

⁹ Jiddis: az askenázi zsidók által beszélt középfelnémet nyelv.

¹⁰ Például: Mordeháj ben Hillél (Hillél fia Mordeháj), Mejr ben Baruch (Baruch fia Mejr), Ellézer ben Nátán (Nátán fia Ellézer) és így tovább.

¹¹ latfundiumok: nagy kiterjedésű földbirtokok, többnyire arisztokrata családok tulajdonában.

¹² Bach Sándor (Alexander Bach) osztrák belügyminiszter neve „fémjelzi” a forradalom utáni megtorlás és a szuronnyokon nyugvó konszolidáció korszakát, amely 1849-től 1859-ig tartott.

¹³ szekularizálódott: szent tartalmától megfosztott, világi.

¹⁴ Szekfü Gyula „Három nemzedék”, Budapest, 1920. Az Idézett és tárgyalt részleteket lásd az ÁKV-Maecenas Kiadó reprint kiadásának (Budapest, 1989) 242–243. illetve 332–337. oldalain.

¹⁵ Ady Endre: „A bélyeges sereg” (a „Vér és arany” című kötetben, 1907).

¹⁶ Jászi Oszkár (1875–1957), író, politikus, szociológus, 1906–11 között a „Huszadik század” című társadalomtudományi folyóirat főszerkesztője, az 1918-as polgári forradalom idején gróf Károlyi Mihály kormányában a nemzetiségi ügyekkel megbízott miniszter. Amerikail emigrációban halt meg.

¹⁷ Galliel Kör: az egyetemi ifjúság polgári-radikális, később szocialista szellemiségű szervezete 1908–1919 között.

¹⁸ Tiszaeszlár: 1882-ben Solymosi Eszter tizenéves kislány eltűnése kapcsán keltett zsidóellenes hisztéria; a vérvád-per 1883-ban felmentéssel zárult.

¹⁹ Houston Stuart Chamberlain, a nagy zenészerző, Richard Wagner veje, áltudományos fajelméleti eszmefuttatások szerzője.

²⁰ Adam Müller-Guttenbrunn (1852–1923) bánáti író, Bécsben élt. 1911-ben antológiát adott ki „Schwaben im Osten. Ein deutsches Dichterbuch aus Ungarn” címmel.

²¹ Krause személyére vonatkozóan nincs adat.

²² Herzl Tivadar (1860–1904) Budapestben született bécsi újságíró, író, a cionista eszme legnagyobb hatású terjesztője. 1897-ben a svájci Bázisban létrehozta a cionisták világszervezetét, s annak elnöke maradt Edlachban bekövetkezett, korai haláláig.

²³ Dreyfus-per: Alfred Dreyfus (1859–1935) francia vezérkari tiszt ellen 1894-ben indított hazaárulási per, amelyben – mindekelőtt azért, mert zsidó volt – ártatlanul elítélték. 1906-ban rehabilitálták.

²⁴ Arthur Schnitzler (1862–1931), mindmáig népszerű bécsi író, költő, drámaíró szerző.

²⁵ Kiss Arnold (1869–1940), főrabbi, író. Könyvet írt Petőfi Sándorról (1928), Kiss Józsefről (1927), sokat fordított a héber költészet köréből.

²⁶ Patal József (1882–1952); költő, műfordító, szerkesztő. 1911-ben indult „Múlt és Jövő” című, asszimiláns szellemű folyóirata, mely ugyanakkor a zsidó hagyományt is fenntartani igyekezett.

²⁷ Pap Károly (1897–1945?), író, a soproni rabbi fia, a modern magyar próza egyik mestere. Munkaszolgálatosként pusztult el.

²⁸ Bleyer Jakab (1874–1933), a magyarországi Deutscher Kulturbund alapítója.

²⁹ Johannes Huber: Huber János országgyűlési képviselő.

³⁰ Glesswein Sándor (1856–1923) kánonok, országgyűlési képviselő, a keresztényszocialista párt elnöke volt.

³¹ spiritus rector (latin): valaminek a mozgatója, lelke

³² Az első Hitler-puccs, 1923-ban, Münchenben, kudarcot vallott és szervezőit börtönbüntetésre ítélték.

³³ Szabó Dezső (1879–1945) író, publicista; zsidóellenes és németgyűlölő fejtegetései nagy hatással voltak a kor értelmiségének egy részére.

³⁴ Alfred Wetzler és Walter Rosenberg – ismertebb nevén Rudolf Vrba – 1944. április 7-én megszökött Auschwitzból. A zsolnai zsidó tanács előtt jegyzőkönyvbe mondták és térképázatokkal egészítették ki több éves tapasztalataikat a táborról, annak felépítéséről, s a munkára alkalmatlannak ítélt, Európa különböző országaiból oda szállított zsidó foglyok elgazdáláltatásának szervezési-technikai lebonyolításáról („Auschwitz jegyzőkönyv”).

³⁵ Himmler, Heinrich (1900–1945), az SS birodalmi vezetője, ebben a minőségében a Waffen-SS (fegyveres SS) főparancsnoka is, aki a magyarországi kényszersorozásokért is felelős. Angol fogságba esett és öngyilkos lett.

³⁶ Az igazságnak tartozunk annak megállapításával, hogy magyar férfiakat és nőket is nagy számban vittek el „kicsi robot”-ra, ami néhány óras romeltakarítást, vagy több éves szovjet kényszermunkát egyaránt jelenthetett. És soha vissza nem térést...

³⁷ Bibó Istvánnak a magyarországi németek kitelepítésével kapcsolatos álláspontjáról bővebben lásd: „Barátság”, 1994. május 15. (127–131. old.).

Tilkovszky Lóránt

Egy tragikus évtized a magyarországi némettség és zsidóság történetének összefüggéseiből (1938–1948)

Az a megrázkódottat, amit Magyarország számára Trianon jelentett, a korábbi évtizedek asszimilációs problematikájának újragondolásához vezetett. Megrendült a hit a magyarországi igen hatékonyan képzelt asszimiláló erejében, minthogy a világháború, majd a forradalmak éveiben az ország nemzetiségének öntudatra ébredését lehetett tapasztalni. Az 1918–1919-es forradalmak kormányai idején¹ jelentős szerephez jutott zsidóság bűnének tulajdonították nem utolsósorban azt, hogy utat engedett a nemzetiségi igé-

nyeknek, hogy tudniillik anyanyelvük visszanyerhesse jogait az iskolai oktatásban, sőt *egy-egy területeken nemzetiségi önkormányzat kiépítésére is* törvényes lehetőséget adott.

A magyar nacionalizmus a magyar nemzet érdekei ellen irányulónak tartotta ezt a politikát, s véleményét igazoltnak látta a nemzetiségek lakta területek nagymérvű *elcsatolásában* éppúgy, mint

a csonka országban megmaradt

nemzetiségek, főleg a németek további *ragaszkodásában* jogaikhoz. A hatalomra került ellenforradalom körülményei közt mindinkább kialakult az a vélemény, hogy a megmaradt nemzetiségeket *sürgősen el kell magyarosítani* teljesen, hogy ne jelenthessenek veszélyt. Amely részük viszont ennek ellenállna, attól meg kell szabadulni, valami módon ki kell vándoroltatni, vagy ki kell telepíteni az országból.

A zsidóság nagy többsége asszimiláns tendenciájú volt ugyan, de 1918–1919-ben játszott szerepe *a felfogás szerint* azt bizonyította, hogy csak „*álságosan vált magyarrá*”. Az asszimiláció előnyeit viszont oly mértékben fordította a maga javára, hogy „*az már a magyar népiség életlehetőségeit szűkíti*”. A kor nagyhatású ideológusa, Szabó Dezső író szerint a németekkel is ez a helyzet: zsidóság és németiség *úgymond „a magyarságot szorító harapófogó két szára”*.² A magyar népiség védelme kívánja meg a zsidóság és a németiség „*terjeszkedésének*” korlátozását, s ha a korlátozó intézkedések nem volnának elég hatékonyak, akkor radikálisabb megoldás keresését.

A helyzet akkor fordult komolyra,

Dr. Tilkowszky Loránt (Budapest, 1927) a történelemtudomány doktora, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója, egyetemi tanár a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem modernkor-történeti tanszékén. Főleg nemzetiségtörténeti kérdésekkel foglalkozik, számos könyvet, tanulmányt publikált. Legújabb műve: „Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig”. (Budapest, 1994.) Tanulmánya a vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából kiadott Holocaust Emlékkönyvben: „Korlátozástól a kiirtásig. A magyarországi zsidóság holocaustjának előzményei”.

amikor Németországban hatalomra került Hitler és a nemzetiszocializmus³ nagy hatást gyakorolva a magyarországi viszonyokra. 1938-tól pedig kezdetét vette Magyarországon az egymást követő *zsidótörvények* időszaka. Ekkor a zsidóság, attól tartva, hogy egyedül marad „a harapófogóban”, hiszen a magyarországi németiség Hitler védelmét élvezve, és a német nemzetiszocializmus hatása alatt szintén ellene fordul, sajtójában olyan hangnemben kezdett foglalkozni a magyarországi németiséggel, amely *általánosító módon* tüntette fel azt Hitler veszedelmes előőrsének és szálláscsinálójának Magyarországon.

A magyarországi németiség az 1930-as évek közepétől

valójában két táborra szakadt.

Csak a *Volksdeutsche Kameradschaft*, amely 1938 őszén *Volksbund der Deutschen in Ungarn*⁴ néven vált legális szervezetté, került német nemzetiszocialista hatások büvőkörébe, de kezdetben nem volt szüksége arra, hogy különösebben exponálja magát a zsidókérdésben, hiszen a magyar szélsőjobb megtette a magáét. Antiszemitizmusa egyelőre inkább abban a belső harcban játszott szerepet, amelyet a németészen belüli ellenfelei ellen vívott. Így Gratz Gusztávot, az *Ungarländisch-Deutscher Volksbildungsverein*⁵ elnökét nem utolsósorban mint *filoszemistát*⁶ jelentette fel Berlinben: „ilyen ember nem állhat német szervezet élén!” Saját tagságukból pedig kezdték kiszűrni a zsidó feleséggel, rokonsággal, kapcsolatokkal rendelkezőket. Emellett persze sajtójában a Volksbund maga is cikkezni kezdett korántsem egyedülálló módon az ország gazdasági és kulturális életének nagymérvű *elzsidósodásáról*.

Népiségpolitikai szempontból ez a népinémet irányzat, amely ellene volt a magyarországi zsidóság túlnyomó többségét jellemző asszimilációs tendenciának, szimpatizált, sőt: kapcsolatot tartott fenn a zsidók *cionista* irányzatával. Amikor 1939 elején a második zsidótörvény Imrédy Béla miniszterelnök által beterjesztett tervezete úgy képzelte „megoldani a zsidókérdést”, hogy a magyarországi zsi-

dóságot *nemzetiségi népcsoporttá nyilvánítja*, amelyet ily módon kikülönít a magyar nemzet testéből, de bizonyos népcsoportjogokkal ruház fel, a német csoportjogért küzdő *Basch* Ferenc támogatta az Imrédyvel tárgyaló cionistákat. (Meliékesen megemlíthető, hogy a magyarországi német népcsoportvezetőknek egy cionista zsidó nőhöz fűződött az a többévi tartós kapcsolata, amelyet később kihasználni próbáltak ellene riválisai a Volksbundon belül és ellenségei a birodalmi körökben.)

Mint ahogy az Imrédy Bélát a miniszterelnöki székben 1939 februárjában felváltó gróf Teleki Pál más irányulást adott a második zsidótörvénynek, tudniillik kizárta annak a lehetőségét, hogy a zsidóság *népcsoportként* szerepelhessen, s így *precedens*⁷ keletkezhessék általában a nemzetiségek népcsoportjogi alapon való szervezkedéséhez. Basch Ferenc és helyettese, Goldschmidt, 1940 nyarán a nyilasokkal tárgyalt, hogy az ő nemzetiségi törvényjavaslatukkal próbáljon utat törni a népcsoport-elvnek: ebben azonban a zsidóságot *már nem tartották jogosultnak* népcsoport-autonómiára. Egy harmadik, immár nemcsak korlátozó, hanem *faji alapon kiküszöbölő* tendenciájú zsidótörvény előkészítését a magyarországi német népcsoportvezetőség hamarosan maga is nyomatékosan szorgalmazni kezdte.

A második bécsi döntés⁸ alkalmával aláíratott

bécsi német népcsoport-egyezmény

teremtette meg végül is a kívánt jellegű, német szervezkedéshez a jogi alapot. Ez főleg gazdasági téren vezetett bizonyos *összeütközésre* a magyarországi zsidósággal, mert a *Volksbund*, mint népcsoportszervezet, ki akarta kapcsolni a zsidó kézen lévő közvetítő kereskedelmet a németek lakta területeken. A *Volksbund*-szónokok bizonyos zsidóellenes kijelentései *egyelőre* főleg ilyen természetűek voltak. A helyzet akkor súlyosbodott számottevően, amikor Magyarország bekapcsolódott már a Szovjetunió elleni háborúba, s a magyarországi németiség is egyre súlyosabb anyagi, sőt véráldozatokra kényszerült „a német

győzelemért”, ugyanakkor tapasztalhatta a zsidóság *ellenérdekeltségét*, ellenpropagandáját. Az erre történő egyre durvább reagálások, amelyeknek egy-egy Hitler-beszéd szemlátomást mindig újabb lendületet adott, hovatovább oda fajultak, hogy a *zsidók eltávolítását követelték az országból*, mint a magyar nyilasok és más szélsőjobbboldaliak is tették Hitlerre hivatkozva, véresszájú beszédeikben.

Csak hogy Hitler nemcsak a zsidók kitelepítését tűzte ki célul Európából, így Magyarországról is, *hanem a magyarországi németészen is áttelepítésre szánta* egy még 1939 őszén meghirdetett, nagyszabású német népességátmosztásra vonatkozó elképzelése (*deutschvölkische Flurbereinigung*)⁹ keretében. Horthy Magyarországa tehát mindezek alapján nemcsak arra számíthatott, hogy a zsidóktól „megszabadulva”, az általuk a gazdasági életben, iparban, kereskedelemben, illetve bizonyos értelmiségi pályákon elfoglalt pozíciókkal „szélesíthetné a magyarság életlehetőségeit”, hanem, hogy a magyarországi németek jelentős részének áttelepítéséről a német birodalmi kormánnyal szerződést köthet, s visszamaradó földjeik, házaik, állatállományuk, gazdasági felszerelésük felhasználható lesz a nagy földbirtokpolitikai feszültségek számottevő enyhítéséhez, magyar telepesbirtokok létrehozásával. Azokat, akik az 1941. évi népszámláláskor *német nemzetiségűnek* vallották *magukat*, magyar részről önkényesen úgy tekintették, mint Németország javára optálókat¹⁰, akiknek sorsa tehát az áttelepítés lesz. A magyarországi német népcsoportvezetőség nem volt abban a helyzetben, hogy nyíltan felléphe- tett volna a Horthy által örömmel fogadott hitleri áttelepítési tervvel szemben, de abban a reményben hozta a második világháború éveiben anyagi és egyre súlyosabb véráldozatait „a német győzelemért”, amelyben mint hangsúlyozta Magyarorszá- g is érdekelt, hogy végül valahogyan mégis megmaradhat szülőföldjén. *Is- méltelen bejelentette igénuét a magyar kormánynál a lefoglalandó zsidó birtokokra, javakra, hogy a németlakta vidékek lakosságát az ezekből való részesedéssel ke- csegtesse*

Magyarország német katonai meg- szállásának lehetőségével, mint eset-

leges elkerülhetetlen szükségességgel számolva, számítottak a zsidók deportálására, amit a német birodalmi kormány a már a háborúból való kiválás útját kereső Kállay-kormány-nál¹¹ nem tudott elérni. Az 1944 márciusi német megszállást követő napok, hetek eseményeiről beszámoló *Volksbundista* jelentések helyenkénti zsidóellenes kilengésekről számolnak be németlakta helységekből, s arról a törekvésekről, hogy megakadályozzák a zsidók elmenekülését a rájuk váró gettózás és deportálás elől. A *Volksbund*-funkcionáriusok nem leplezik csalódottságukat amiatt, hogy a hátramaradó zsidó javak feletti rendelkezés jogát a Sztójay-féle bábkormánynak¹² tartották fenn a német megszállók (hogy ezáltal is a magyar kormány szuverenitásának látszatát keltsék).

A magyarországi német lakosság döntő többsége ugyanazzal az apátiával fogadta 1944-ben a fejleményeket, mint a magyar. Általában nem vete-medett semmire, de nem is tett ellene semmit, kivéve az úgynevezett *Hűségmozgalom* néhány zsidókat bűjtató, zsidókat mentő akcióját. Ebben van a magyarországi németiségnek a magyarsággal közös felelőssége, aminek súlyát persze máig is érzi a lelkiismeret, de extra felelősség nem terheli. Ez vonatkozik rá a Horthy bukását követő Szálasi-uralom időszakára is.

Mégis, attól a pillanattól kezdve, hogy a szovjet csapatok Magyarország területén megjelentek, megfigyelhető az a magyar törekvés, hogy a magyar politika minen bűnéért, így a zsidókkal történekeért is, elsősorban a magyarországi németiséget tegyék bűnbakká, mégpedig

kollektív felelősséget támasztva

a német nemzetiség egészével szemben, nem különböztetvén meg a *Volksbundista* irányzatot a magyar részről neki kiszolgáltatott, de csak átmenetileg és felületesen befolyásolt, többnyire passzív többségtől, a német birodalmi politikát kiszolgáló szűkebb népcsoport-vezetőségtől az egyszerű *Volksbund*-tagságot, az SS-be kényszerrel besorozottak nagy többségétől a viszonylag kisszámú valódi önkéntesekét és semmibe véve azt a néhány tízezret, akik vállalták a nyílt szembefordulást, ellenállást, a ma-

gyarországi németek úgynevezett *Hűségmozgalma* formájában és keretében. Azok, akik a magyarság életlehetőségeinek kibővítését a zsidók és a németek rovására képzelték megvalósíthatónak, úgy vélekedtek, hogy a magyarországi zsidóság szörnyű pusztulása után a még életben maradtak bosszúvágya bizonyára támogatni fogja a mindenért, így sorsukért felelőssé tett németek megbüntetését szolgáló akciót, az országból való eltávolításukat. Úgy gondolták, hogy a zsidók deportálása után most talán soha vissza nem térvő alkalom nyílik a németek eltávolítására is: a német nemzetiség rovására végrehajtható „új magyar honfoglalás” jelentősen enyhítheti a vesztes háború keserű következményeit.

A magyarországi németek tízezreinek szovjet hadparancsra történt tömeges elhurcolása (*Verschleppung*) 1944 végén, 1945 elején – úgymond –

„jóvátételi munká”-ra

a Szovjetunióba csak előjártéka volt a hazai német népesség tervezett eltávolításának az országból. Kíváncsúnak látszott Magyarország csatlakozása Lengyelország és Csehszlovákia eljárásához, a német lakosság teljes elűzésére kiadott rendelkezések lemosolására, ám óvatosságra intett az a körülmény, hogy Csehszlovákia az ott élő magyar kisebbség kiűzésére is törekedett, szintén a kollektív felelősség „jogcímén”. A magyar kormány ezért nem teljes egészében kérte a Potsdamban összeült hatalmak hozzájárulását a magyarországi németiség Németországba való kitelepítéséhez, hanem csupán „a fasiszta rész” eltávolításához. Ezt lényegében azokkal azonosította, akik az 1941. évi népszámláláskor német nemzetiségűnek vallották magukat.

A „nem-fasiszta részt” széttelepítéssel kívánta mielőbb asszimilálni, egy-két helyen – mint stílszerűen mondták: gettószerűen – meghagyta volna német településeket, német iskolával, hogy ezekre hivatkozhassanak. A szovjet vezetésű, és a szovjet befolyást érvényesítő Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SzEB) azonban a teljes kitelepítés mellett volt, ami fölött a nyugati szövetséges hatalmak szemet huny-

tak, s inkább csak az „emberséges végrehajtás” szükségességét hangsúlyozták. A SzEB kívánsága érvényesült az 1945 végén kiadott kitelepítési rendeletben, amely azokra a német származásúakra is kiterjedt, akik magyar anyanyelvűnek vallották magukat. Más kérdés, hogy a körülmények alakulása folytán a végrehajtás során mégsem valósult meg a globális kitelepítés, de annyi bizonyos, hogy mindaz, ami történt, a visszamaradt részre is máig hatóan súlyos következményekkel járt nemzetiségi identitásuk, anyanyelvük, öntudatuk megőrizhetése szempontjából.

Annak bemutatására, hogy ép erkölcsiségű és józan magyar gondolkodók hogyan vélekedtek a németek kitelepítéséről, és hogyan viszonyítottak azt a zsidók egy évvel ezelőtti végbevitt deportálásához, álljon itt néhány idézet Bibó István memorandumából, amelyeket mint a korabeli belügyminisztérium törvény-előkészítő osztályának miniszteri tanácsosi rangban lévő főnöke intézett a tárggyban a kormányhoz, a potsdami döntés előtt és azt követően.

1945 májusi memorandumában rámutatott arra a nagyon súlyos és veszedelmes tényre, hogy „a fasiszta svábok kiutasítása” jelszava mögött valóban a német kisebbség minél nagyobb mérvű kitelepítésére irányuló törekvés húzódik meg. „Az egész elgondolás mögött, ha más szemelyeken keresztül is, ugyanaz a szellem mozog, amely (a zsidókat deportálva) Bakýék¹⁴ szörnyeteg akcióit mozaizta: azok a faji gyűlöletre és kegyetlenségre kész magyarok, akiket az erőszak és a faj mítosza visszavonhatatlannul megfertőzött, akik egy organikusan beteg szellemű és beteg társadalmú ország minden baját az idegenekben, a kisebbségekben látják, és abban az örült illúzióban ringatják magukat, hogy ha ezeket bármilyen brutális akcióval eltávolítják az országból, akkor ezzel beírják magukat a magyar történelem lapjaira.” A magyarországi németiséggel szemben felhozott vádakkal kapcsolatban figyelmeztetett: „Nagyon jól tudhatjuk, hogy éppúgy, ahogy számos magyar, anélkül, hogy fasiszta vagy reakciós lett volna, mégis jobboldalivá vált rosszul értelmezett hazafiságból, ugyanígy számos német egyszerűen azért lett *Volksbundista*, mert öntudatos német volt, és nem akart beolvadni” (a magyarságba).

Ugyanakkor előre látható volt viszont szerinte, hogy

a joggal elmarasztalhatók

is azt fogják állítani: merőben a magyar nacionalizmus áldozatai ők, amely a népiségükhöz, anyanyelvükhöz való ragaszkodásuk miatt távolította el őket. „Az a másik *argumentum* pedig – olvasható e memorandumban –, hogy a svábok az elmúlt években milyen kibírhatatlanok és pókhendiek voltak, épp annyit ér, mint a zsidók kibírhatatlanságáról és pókhendiségről szóló történetek... A »pókhendiség« nem jogcím semmiféle üldözésre és jogfosztásra... Különbözik is, az a tendencia, amely mások irritáló modorára gyilkos indulattal válaszol, jellemző vonása a régi Magyarországnak...” Kifejtette Bibó István, hogy „Magyarország regenerálódása” nem kisebbségeken, svábságon, és általában nem bűnbakok keresésén múlik, s hogy Magyarország vereségének legsúlyosabb tétele nem a katonai és nem a gazdasági vereség, hanem az erkölcsi vereség. Márpedig a zsidók deportálása után a svábok kitelepítése újabb nagy erkölcsi vereséget jelent: „Ami azt a szót illeti, hogy a sváb kérdést valahogyan meg kell oldani, ezen szólam mögött ugyanannyi a valóságos tartalom, mint a zsidókérdésre vonatkozó hasonló nyilás szólam mögött” – írta Bibó. Undorító szerinte ez a fajta fogalmazás. „Ugyanígy beszéltek annak idején a zsidókérdés, mint most a svábkérdés megoldásáról, mintha itt rendeletek, célszerű és igazságos intézkedések forognának egyedül szőnyegen, és a kritikátlan távoli szemlélettel lehetőleg elfelejtetik, hogy földült otthonokról, földönfutó családokról, ok nélkül elpusztult gyermekekről és terhes anyákról lehet szó.” Ión „csecsemők, szülő nők és aggok tömeges pusztulása, mint ahogyan azt már a gettónak szolgáló téglagyárakból jók ismerjük.” Majd így folytatja: „Mindezt megtelítik azok a tervek, amelyek a kitelepítendő svábság helyébe tisztántúl és menekült magyarokat akarnak telepíteni úgy, hogy a telepesek üljenek be az elmenekült vagy kitelepítendő sváboknak nemcsak a birtokaiba, hanem a házába, sőt lehetőleg a bútorai közé is. Hogy ez mennyire

demoralizáló az új telepesre,

azt könnyű átlátni: az egész nem különbözik semmit sem attól a kiüldözési és kirablási művelettől, amit egy évvel ezelőtt a ma-

gyar középosztályának, kispolgárságnak és proletárságnak egy kis, de hangadó hányada a zsidókkal szemben végrehajtott.” Továbbá: „Az ingóságok elvételét másnak, mint egészen egyszerűen rablásnak nem lehet minősíteni, akár zsidóval, akár svábbal szemben történik is.” Még ez az idézet is ide tartozik: „Azt, hogy a svábok az ő vagyontárgyaikat »a magyarság zsírából elősködve« szereztek, éppen annyit ér, mint a zsidó »parazita voltáról« való szólam” – állapította meg Bibó, elítélve a korabeli sajtó műfelháborodását azon, hogy a svábok – emberileg teljesen érthetően – menteni próbálják javait. Ugyanolyan ez szerinte, mint amikor a nyilas sajtó felvette a legteljesebb erkölcsi elítélés hangját azért, mert a gonosz zsidók, ahelyett, hogy örömmel a gettóba vonultak volna és vagyonukat átadták volna, horribile dictu¹⁶ nem állítottak okmányt hamisítani és ékszeriket eladni. Ha a hazugságnak embertelenségnek és ál-erkölcsnek ilyen megnyilvánulásai nem szűnnek meg, akkor a világ hamar rá fog arra jönni, hogy Magyarország lényegileg semmi sem változott.”

Bibó világosan látta, hogy magyar részről csak „ügyesen palástolni” akarják a valójában kollektív felelősség alapján kívánt

minél teljesebb mértékű kitelepítésre

való törekvést, azt hangoztatva, hogy „csak a fasiszta rész” kitelepítéséről lenne szó, nehogy Csehszlovákia analóg módon¹⁷ léphessen fel az onnan eltávolítani szándékozott magyarokkal szemben. Mert hiszen „ahogy nekünk minden sváb volksbundista, úgy nekik minden magyar horthysta”, – figyelmeztet Bibó István. Amde „mi sem állásbiztos az ilyen ügyeskedéseknél”, bár ezt „fasiszta magyarjaink ma sem tanulták meg”. Bibó szerint „azzal, hogy mi nekikezdünk sváb-jaink tömeges kitelepítésének, nemcsak jogcímet adunk minenekelőtt a cseheknek arra, hogy ugyanazt tegyék az alájuk kerülő magyarokkal, hanem még azon felül azt az ürügyet is nyújtjuk számukra, hogy a magyarországi svábok kitelepítésével Magyarországon óriási üres helyek szabadulnak fel, amelyek nagyszerűen képesek befogadni az utódállamok magyarságát.” Míg mi (magyarok) „jogos ellenérzéssel emlegetjük a sváboknak az elmúlt évek alatt tanúsított pókhendiséget és a magyarság fölötti faji szupremációra irányuló igényeket, ugyan-

gy emlegetik az utódállamok a visszacsatolás alatti magyar közigazgatást és a magyarság faji szupremációját és kelet-közép-európai vezetési igényeit hangoztatol esztelen ábrándokat. Minden panasznakra az lesz a válasz, hogy a magyarok maguk adtak bizonyosságot rá, hogy velük született faji gőg-jüket és kegyetlenségüket ma sem vetkőzték le, hanem csak éppen a változó konjunktúra szerint hol a zsidókon, hol a szerbekben, hol a románokon, hol a svábokon gyakorolják”.

A második Bibó-memorandum 1945 augusztusában keletkezett, és a magyarországi németek kitelepítéséhez hozzájáruló potsdami értekezletnek a humánus végrehajtás szükségességét hangsúlyozó határozatára reagált. Bár „nemcsak a potsdami értekezlet, hanem irányadó magyar tényezők által is hálódóan hangoztatott álláspont az, hogy ennek a kitelepítésnek semmiben sem szabad a tavalyi zsidódeportálásokhoz hasonlítani”, véleménye szerint szükségképpen „a tavalyi zsidó deportálásokkal egyjellegű akció fog lebonyolódni, és a tavalyi akció összes jelenségei meg fognak ismétlődni”. A németek kitelepítése „az önkénynek, a visszaéléseknek a kétségbeesett egyéni helyzetnek, a nyilvánvaló igazságtalanságnak olyan lavináját fogja megindítani, melyet csakis a múlt esztendői zsidó deportálások méreteivel lehet mérni”. Szükségképpen lesz ismét buikálás és okirathamisítás, terrorisztikus reagálás, és undorító embertelen sajtóatmoszféra. „Ugyanaz az embervadászat, ugyanaz a vagyonszéthordás, és

a közéleti erkölcsnek ugyanaz az eldurvulása

fog bekövetkezni, mint tavaly ilyenkor”. Lényeges különbség persze, mutatott rá Bibó, hogy a németeket szállító vagonok nem megsemmisítőbázisok felé fognak indulni, mint történt a zsidókkal, „ez azonban az akciónak a magyarság számára kialakuló erkölcsi mérlegén nem fog sokat változtatni”.

Bibó István harmadik memoranduma, amely 1945 decemberében, közvetlenül a kitelepítési rendelet kibocsátása előtt keletkezett, megismételte előző memorandumának érveit, s ismerte a korábban a zsidótörvényekkel és rendeletekkel kapcsolatban kialakult konkrét helyzeteket, ezúttal a családok szétszakítására is utalt. Teljesen hiábavalóan hangoztatta: „Semmi körülmények között nem te-

hetjük ki magunk becsületét még egyszer egy olyan lemoshatatlan mocskoknak, mint ami tavaly érte.” A németek kitelepítéséről szóló rendelet – a kifogásolt szellemben – megjelent.

A magyar szellemi élet reprezentánsai, köztük zsidó, illetve zsidó származású írók és művészek, szép számban tiltakoztak 1946 januárjában, a sajtóban közzétett állásfoglalás formájában a közel félmilliónyi svábság kitelepítése ellen, rámutatva, hogy az nem oldható meg emberségesen, hiszen „az embertől otthonát, környezetét, faluját, házát, földjét, kenyerét és vizét emberségesen elvenni nem lehet”. Az egész magyar társadalomnak tiltakoznia kell az ellen, hogy így bánjanak el azokkal is, akik nem bűnösök. „Aki nem követett el gaztetteket, csak éppen részese volt egy tömegtebolyinak, melynek hajh, annyi magyar is részese volt, vagy aki a közömbösséggel nézte a náciuralom fejleményeit, melyet a múlt esztendőben a magyar társadalom nagy része is tanúsított, azt ne engedjük veszni, azt próbáljuk megmenteni az igazi demokrácia Magyarországnak, melynek erkölcsé, humanizmusa és pedagógiája kell, hogy nemesítőleg hasson mindazokra, akik ennek az országnak igaz fiai akarnak maradni. Anyagi megfontolások is javallják, hogy ne telepítsük ki svábságunkat. Rettenetes a vérvesszeség, amit ez az ország a háború kitörése óta szenvedett... A most még félmilliónyi dolgozó svábság kiűzése hogyan pótolhatja ezt a vérvesszeséget?”

A válasz csak néhány napot várta magára. Egy, az Ellenzéleti Mozgalom nevében kiadott nyílt levél aláírói mélységes megdöbbenésüknek adtak kifejezést a hazai németek kitelepítését ellenző állásfoglalás miatt, amely nem fogja fel, hogy a potsdami határozatban „a magyar sors szerencsés és útmutató fordulatát” kell látni! „Rövidlátó és szerencsétlen az a politika, amely nem ragadja meg a történelemben egyszer adódó, azt a lehetőséget, hogy megszabadítsa hazánkat azoktól, akik letelepedésük óta mindig a német érdekek előharcosai voltak. Nincs létjogosultsága a humánumnak, ha megnyilatkozásában a nemzet létérdekeit és jövőjét veszélyezteti” – olvasható ebben a nyílt levélben.

Ezzel szemben az egyházak – a katolikus és az evangélikus egyház – állásfoglalásai embertelennek és keresztényietlennek jelentették ki a németek tömeges kitelepítését, akik, el-

tekintve az utóbbi évekbeli megzavarodottságtól, az ország legmegbízhatóbb nemzetisége voltak és igen értékesen járultak hozzá mindig az ország anyagi és kulturális gyarapodásához. Az egyházak

csakis az egyéni felelősség vizsgálatát

tartották jogosultnak, a kollektív felelősség alapján való eljárást elutasították. A németek kitelepítését az egyházak is párhuzamba állították a zsidók deportálásával; ebből – figyelmeztettek – újabb súlyos következmények származhatnak az országra nézve. Az 1946 elején megindult kitelepítés körülményeit a fasiszta módszerekre emlékeztetőnek találták. A kitelepítési folyamat 1947-ben történt átmeneti elakadása láttán reményüket fejezték ki az akció leállítására, sőt a legkiválóbb igazságtalanságok felülvizsgálatának, jóvátételének lehetősége iránt. Amikor ebben csatlakozni kellett, s megindult a kitelepítés második nagy hulláma, Mindszenty József bíboros hercegprímás sajtó útján a világ közvéleményéhez fordult „a magyar nép becsülete és az igazság érdekében”. Rámutatott arra, hogy az embertelen kitelepítés merőben ellentétes a meghirdetett demokráciával, emberi jogokkal, a személyes szabadság és a félelem nélküli élet jogával. Majd egy pásztorlevélben a katolikus hívek számára világította meg összefoglalóan az egyház mélyen elítélő állásfoglalását a Magyarországról való deportálásokra vonatkozóan, akár a zsidókérő, a hitleri időkben, akár most a németekéről, valamint a csehszlovákiai magyarok – akár „egyezményes” – áttelepítéséről.

Mindez pusztába kiáltott szó maradt, miként az egyes politikai pártok józan állásfoglalásai is. A szociáldemokrata Schuller Zoltán a Pécs-baranyai Nemzeti Bizottság egyik, 1947 szeptemberi ülésén a kommunista és nemzeti parasztpárti bizottsági tagok nagy megrökönyödésére és felháborodására a demokrácia szellemében úgy szólt fel a magyarhű svábok sokaságát hontalanná és földönfutóvá tevő, kollektív felelősséget szító gyűlölethullám ellen, hogy rámutatott: ugyanaz a szellem hurcolta halálba a magyarországi zsidók százazreit is.

„Eljöhét az idő, amikor emiatt is a történelem ítélőszéke előtt kell felelnünk” – mondomotta.

A történelem ítélete nem mindig látványos és drámai. A németek kitelepítésével kapcsolatban csak nagyon lassan erős felismerésben jutott érvényre ez az ítélet a magyar köztudatban és a politikában. A németek Leidensweg-je más ugyan, mint a zsidók Holocaust-ja, s nagyon nem illő – mint olykor megtörténik – az előbbit az utóbbi katasztrófa és büntett szintjére emelni, de kétségkívül érdemes figyelni az ezeket előidéző fajgyűlölő nemzetiségellenes embertelen szellemiség azonosságára amire – mint láthattuk – már annak idején rámutattak azok akik tisztán láttak és erkölcsi felelősséget éreztek.

JEGYZETEK

Az 1918-1919-es forradalmak kormánya: Károlyi Mihály, majd Berlinkey Dénes kormánya a Népköztársaság, illetve az úgynevezett Forradalmi Kormányzótanács (Garbai Sándor elnökletével) a Tanácsköztársaság idején

• Vö.: Szabó Dezső: Az egész látóhatár. (Válogatott tanulmányai.) Budapest, 1939.

• 1933. január 31-én.

• Voksdeutsche Kameradschaft, illetve Volksbund der Deutschen in Ungarn: Népi-német Bajtársak illetve Magyarországi Németek Népi szövetsége

• Ungarländisch-Deutscher Volksbildungsverein: Magyarországi Német Népművelődési Egyesület

• filozemita: zsidóbarát

• precedens (latin): hivatkozási alapul felhasználható előzmény

• A második bécsi döntés: 1940. augusztus 30-án a tengelyhatalmak döntőbírói ítélete kelet-magyarországi, észak-erdélyi és székelyföldi területek visszajuttatásáról

• Deutschvölkische Flurbereinigung: a

„Flurbereinigung” jelentése itt: tagosítás. Mint a mezőgazdaságban az egymástól távol fekvő földbirtok-részeket, úgy tagosítanák egybe a szétszórót népet néprészeket.

• optálni: javára szavazni

• Kállay Miklós kormánya: 1942. március - 1944. március 22.

• Sztójay Döme kormánya: 1944. március 22. - 1944. augusztus 29.

• Szálasi Ferenc uralma: 1944. október 16. - 1945. március 27.

• Baktyék: Bakty László és Endre László belügyi államtitkárok a Sztójay-kormányban

• Regenerálódás (latin): újjáéledés

• horribile dictu (latin): szörnyűség még kimondani is

• analóg módon: hasonlóképpen

IRODALOM

Tilkovszky Loránt: Hét évtized a magyarországi németek történetéből, 1919-1989. Budapest, 1989.

Tilkovszky Loránt: Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország. Budapest, 1978.

Fehér István: A magyarországi németek kitelepítése, 1945-1950. Budapest, 1988.

Tóth Ágnes: Blóó István memoranduma a magyarországi német lakosság kitelepítésével kapcsolatban. In: Bács-Kiskun megye Levéltárának Évkönyve. XI. Kecskemét, 1992. 330-382.

Tilkovszky Loránt: A magyarországi katolikus és evangélikus egyház állásfoglalásai a németek kitelepítése kérdésében a második világháború után. A Pollack Mihály Műszaki Főiskola Tudományos Közleményei. Pécs, 1990. 2. kötet: Közgazdaságtan, szociológia, történelem, 116-119.

Zielbauer György: A magyarországi németek nehéz évtizede. 1945-1955. Szombathely, 1990.

Léval Jenő: Zsidósors Magyarországon. Budapest, 1948.

Braham, Randolph L.: A magyar Holocaust. I-II. Budapest, 1988.

Karsai László-Szita Szabolcs: Holocaust Magyarországon. Budapest, 1994.

Kép a hallgatóságról. Az első sorban balról a harmadik dr. Pető Katalin, mellette Forgács Pál, mellette Fencsik Flóra, mellette Wolfart János

Bajtai László felvételei

Varga Éva

Zsidók és németek a demográfiai adatok tükrében

– Az egykori Hont vármegye térségében 1910-től az ötvenes évekig –

Századunk történelmi, politikai eseményei, társadalmi folyamatai extrém színezetet adtak olyan tényeknek, melyek korábban egészen hétköznapiaként tűntek. Ilyen hétköznapi tény, a megszokott élet része volt a különböző nyelvi, kulturális, vallási közösségek együttélése. Ez az együttélés a történelem során nem volt konfliktusmentes. Mindazonáltal megdöbbentő szembesülni századunknak azokkal az eseményeivel és folyamataival, amelyekben a különböző csoportokhoz negatív előítéletek a hivatalos politika porondján jelentek meg.

A vélt vagy valóságos politikai érdekből bevezett diszkriminatív intézkedések (hátrányos megkülönböztetés céljából hozott rendeletek. – A szerk.) nem csupán a különböző nyelvi, kulturális, vallási csoportok közt bontották meg az együttélésnek és a munkának a század elejére kialakult, viszonylag normális rendjét, hanem az emberek között általában is.

A következőkben az egykori Hont vármegye térségében mutatok be néhány jellegzetes folyamatot és eseményt, melyek a lakosság, s különösen a németek és a zsidók másokkal és egymással való együttélését döntő mértékben befolyásolták – 1910 és az ötvenes évek között.

Néhány adat a zsidóságról

Az egykori Hont vármegye a Duna-kanyartól északi és északkeleti irányban terült el, s magába foglalta a Börzsöny hegységet és a Selmeci hegység nagy részét.

Hont vármegyére 1910 táján a kis-

Varga Éva 1955-ben született Budapesten. A Budapesti Műszaki Egyetem Kutatásfejlesztés akadémiai kutatócsoportjának munkatársa. Főbb kutatási területtel: A kitelepített németek Integrációja, Hont vármegye társadalomtörténete, Interjúzás és interjúfeldolgozási technikák módszertana.

községek túlsúlya volt jellemző, ipara alig volt, a lakosság túlnyomó többsége a mezőgazdaságból élt. Korpona (Krupina) és Selmecbánya (Banska Stiavnica/Schemnitz) városát leszámítva 1910-ben csak négy olyan települést találunk, ahol a lakosság lélekszáma a 2000 főt meghaladja.

1910-ben Hont vármegyében – más északi megyékhez képest – kevesebb zsidó lakos lakhelye volt.¹ A régió izraelita vallású lakossága (polyság (Sahy) megyei és járási székhelyen, a közvetlen közelében fekvő Vármosmikolán, valamint Korponán (Krupina), Selmec- és Bélabányán koncentrált. Ezeket kívül jelentősebb zsidó közösség élt még Szobon.

Az izraelita vallású lakosság jelenlévő népességhez viszonyított aránya a megye 179 települése közül hétben haladta meg az öt százalékot, másutt általában 0 és három százalék körül mozgott. 500 fő alatti népességszámú településen csak kivételképpen találhatunk zsidó lakosokat: Kistompán a 191 lakos közül 27 fő volt izraelita vallású, a népesség 14,14 százaléka.

Vélekedések, megítélések a zsidókról

A nem zsidó lakosságnak a zsidókkal kapcsolatos vélekedésére jellemző megfogalmazással találkozhatunk egy Letkésen készült interjúban. Az idős interjúalany a nyolcvanas évek közepén emlékezett vissza a húszas évekre: „*A népek akkor itt nagyon rosszul ment. Olyan szegénység volt, hogy még a zsidó (értsd: a boltos) is elköltözött*”². Ebben az ártatlan megfogalmazásban egy alaposabb mikroelemzés segítségével számos ítélet, vélemény és előítélet lehelhet fel. Hogy csak a legnyilvánvalóbbakról ejtsünk szót: *bennefoglalatik* a zsidó = boltos, kereskedő azonosítás, ami gyakori köznyelvi fordulatnak számít. Ezen túlmenően azt is közli, hogy „a zsidó” csak olyan faluban marad meg, ahol a szegénység nem éri el az elviselhetőség alsó határát. Amennyiben a feltételek nem megfelelőek, úgy a zsidó boltos átteszi székhelyét máshová. A „*még*” kitétel többféle értelmezési lehetőséget is rejt, az interjú folytatása, a szövegkörnyezet azonban elég egyértelművé teszi a „*még*” enyhén pejoratív jelentését, tudniillik: „a zsidó” ugyan a jég hátán is megél és jól viseli a nélkülözést, de az itteni szegénységet még ő sem viselte el.

Másfajta vélekedéssel találkozunk Vámosmikolán. Az idősebbek máig némi nosztalgiával emlegetik, hogy a falu egykor járási székhely volt. A szájhagyomány az egykor viszonylag sok boltot, valamint a két háború közt létrejött kommunális infrastruktúrális, kulturális intézményeket (mozi, egészségház, polgári iskola, tornacsarnok) egyebek közt éppen a helyi zsidó közösség törekvéseinek tulajdonítja³.

A német települések egyik jellegzetes típusa: bányászfalvak

A megyében tizenkét olyan település található, ahol a német anyanyelvű lakosság száma 1910-ben meghaladta a húsz főt. Közülük csupán Nagymaros, Zebegény és Nagybörzsöny volt német többségű. A többi település német lakosai ekkorra már az *asszimiláció útjára* léptek. Korábban ugyanis a térségben számos bányá működött, s a német telepesek a

XIV–XV. század táján éppen ezek művelésére érkeztek.

A bányák kimerülése folytán a bányavárosok és -telepek, valamint az itt lakók elvesztették korábbi privilégiumaikat és megélhetési forrásukat. Így kénytelenek voltak a mezőgazdasági termelésre áttérni. Ez erősítette az akkulturáció (a saját kultúra elvesztése. – A szerk.) és a nyelvi asszimiláció folyamatát, ami azután az 1900-as évekre gyakran identitásváltáshoz is vezetett. E települések sorában kivételes helyet foglal el Nagybörzsöny.

Ahol a hagyomány nem visz előbbre: Nagybörzsöny

A nagybörzsönnyi németek már a XIV. századtól jelen vannak a községben, mint *bányavárosi polgárok*. Közös jellemzőjük az *evangelikus* vallás, mely egyúttal el is választja őket a településen élő más csoportoktól. elsősorban a magyar anyanyelvű, katolikus népességtől. A település zárt fekvése és a környező német szórványoktól erősen különböző nyelvjárás erősítette lokális, *börzsönnyi* német identitásukat. A hagyományok itt meglehetősen megmerevedtek. Ez ugyan egyfelől a sajátos identitás megőrzésének záloga volt, ám ugyanakkor például az első világháborút követően a gazdasági védekezési stratégiák sikeres működésének egyik akadályává is vált. Nagybörzsöny esetében *állandóan fogyó népességű településsel* állunk szemben, ahol ezen belül is a németek csökkenő arányát tapasztalhatjuk. A település gazdasági, infrastrukturális, kommunális és egyéb szempontból már a két háború között is elmaradt környezetétől és a megye egészének fejlődésétől.

A német–magyar együttélés sajátos variánsai figyelhetők meg itt. Az idősebbek elmondása szerint a kommunikációban folyamatosan jelentős szerepe volt a *helyi német dialektus* használatának a hivatalos élet fórumain (üzlet, kocsmá, falugyűlés és így tovább). A két háború között Magyarország más tájairól érkező hivatalnokok is kénytelenek voltak elsajátítani. A viszonylag ritka vegyes-házasságok esetében is elvárták a más anyanyelvű beházasulótól a börzsönnyi tájnyelv használatát⁴.

A német települések másik típusa: Nagymaros

Az 1910-es években a német többségű vagy legalábbis jelentős számú német lakossal bíró települések másik típusát a Duna menti Nagymaros és Zebegény reprezentálja.

A Nagymaroson élő németek a XVII. században Mainz környékéről érkező telepescsoport leszármazottainak vallották magukat. Vallásilag nem különböztek a környező falvaktól (katolicizmus) és szokásaikban is hasonlítottak a vidék és a település magyar lakosságához. A környező dunamenti német csoportokéval rokon dialektust beszéltek. Hagyományait igyekeztek ugyan őrizni, ám ez nem akadályozta őket a változó gazdasági-politikai viszonyokhoz való alkalmazkodásban. A település kedvező fekvése – a Duna, mint víziút és a Budapest–Vác–Szob főútvonal – számos előnyt jelentett. Mindezek következtében gazdasági és infrastrukturális tekintetben viszonylag jól fejlődött a község még a két háború között is.

Német és zsidó identitás és nyelvhasználat

Noha a német lakosú községek e két típusa jól elkülöníthető, a megye német lakosai tipikus kettős identitásúak voltak, ami egyidejűleg német és lokális, vagyis az adott településhez kötődő volt.

A zsidó lakosság esetében komplexebb jelenség együttesével állunk szemben, ám a *kettős kötődés* különböző formái náluk is jellemzőek. A megye zsidósága nagyrészt *magyar anyanyelvű* volt. A szlovák többségű falvakban – a település többi lakójához hasonlóan – jellemző a szlovák nyelv használata, illetve a kétnyelvűség. Igen ritka a háromnyelvűség; ez esetekben a harmadik nyelv a német.

A számok tanúsága

Összevetve a húsz fő fölötti izraelita vallású lakossal rendelkező és a húsz fő fölötti német lakosú településeket: nyolc helyen figyelhetjük meg a két feltétel egybeesését. Ez természetesen nem ad okot messzeemenő következtetések levonására,

azt azonban bátran kijelenthetjük, hogy semmiképpen sem volt szokatlan jelenség, hogy német és zsidó közösségek egy településen élnek. (Ez nem csupán a vizsgált régióban, hanem például a Dunántúlon és más tájegységeken is megfigyelhető, noha az együttélés *mikéntjében* eltérések mutathatók ki.)

A legnagyobb népességszámú és közigazgatásilag is kiemelkedő szerepet játszó Selmecbányán a német anyanyelvű és az izraelita vallású lakosok aránya egyaránt három-három százalék. A német többségű három településen (Nagybörzsöny, Nagymaros, Szokolya) az izraelita vallásúak aránya viszonylag alacsony, egy-két százalék. Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy a hat legnépesebb zsidó közösség olyan településeken él, ahol vagy német többséggel (Nagymaros), vagy legalábbis német közösségek jelenlétével kell számolnunk – ezek közül Korpona, Selmec és Bát szlovák, Szob és Ipolyság magyar többségű volt.

A megye területén 1910-ben gyakorlatilag *magyar, szlovák, német, zsidó* és elvélve *örmény, bolgár* népesség szorosabb-lazább együttélését figyelhetjük meg. Bár a források e tekintetben meglehetősen megbízhatatlank, számos településen élt nagyobb létszámú *cigány* közösség is. A különböző csoportok együttélése korántsem konfliktusmentes, de 1910 táján működött egy – az idők során kialakult – szokásrend és hierarchia, mely a napi élet szintjén rendet és viszonylagos nyugalmat biztosított.

Az új határ: 1921

Az első világháborút követő békeszerződések nyomán a *megye kettészeldődt* a Duna, illetve az Ipoly mentén. A települések nagyobb része Cseh-szlovákiához került, tizenkilenc tartozott továbbra is Magyarországhoz.

Az államhatárok új meghúzása következtében átalakultak a térségi centrum–periféria viszonyok, megváltozott a közigazgatás struktúrája, s nem hagyható figyelmen kívül az egyes települések és azok lakói között a kommunikáció és a kapcsolattervezési irányának és jellegének változása sem. Jó példa erre az ipoly-sági zsidóknak a házasságkötéssel

kapcsolatos magatartásában kimutatható változás. A határváltozást megelőzően a községtől délre, illetve délnyugatra fekvő településekről, esetleg a Dunántúlról kerestek és hoztak maguknak házastársat. A két háború között a házasságok szűkebb térségre szorultak és más földrajzi irányt is vett; elsősorban Szlovákia közeli, nyugatabbra eső települései jöttek e tekintetben számításba (Banska Bistrica/Besztercebánya és Nitra/Nyitra községei).⁹

De fordulat következett be a gazdasági működésben, valamint a lakosság életmódja terén is. A kedvezőtlen hatások ellen térségi, települési és egyéni szinteken *eltérő védekezési stratégiák* léptek életbe, változó eredményességgel. A határváltozásokkal összefüggő, majd az azt követő események és társadalmi folyamatok az *anyanyelvi és vallási szerkezetet is átalakították*. Az egyéni és a csoportidentitások új típusai jelentek meg. Ez természetes kihatással volt a német és zsidó lakosság szokásaira, napi életére, továbbá a két csoport közötti kommunikációra éppen úgy, mint a szlovákokkal és magyarokkal való együttélésre.

A térségben a gazdasági és kulturális szokások, a nyelvhasználat és végső soron az egyéni és csoportidentitás változásainak számos, egymással bonyolult összefüggésrendszerbe illeszthető oka volt. Ezek végül mindkét csoport esetében a fel számolódáshoz vezettek. A meghatározó okok közül háromat érdemes külön is kiemelni.

Települési funkció- és közigazgatási struktúráváltozások

Az első világháborút követő határváltozásokig kialakult és többé-kevésbé működött a megyén belül a térségek s ezeken belül a települések hierarchikus rendje. Az új helyzetben ez felszámolódtott. Az egyes térségek és települések új közigazgatási, gazdasági, kommunikációs funkciókat kaptak. Például a korábbi járási székhelyek elvesztették ezt a szerepüket, a különböző intézmények áttelepültek az *újonnan kinevezett centrumba*, ami természetesen a hivatalnokokat átköltöztetését vont maga után. Egyes helyeken a régebben épp e hivatalnokrétegnek

különböző szolgáltatást nyújtó üzletek, éttermek csődbe mentek. A kisebb falvak lakossága, ügyeit intézendő, kénytelen volt számára eddig ismeretlen településre utazni, mely általában messzebb és a korábbiaktól eltérő, szokatlan irányban volt. Számos ilyen „apróság” – így egyebek közt a megváltozott közlekedési viszonyok – összeadódva, nem csupán egy adott településre, hanem (főként, ha valamilyen szintű centrum volt a korábbiakban) annak egész vonzáskörzetére kihatott. Ez sokszor a térségi és települési szintű fejlődés megakadásához, stagnálásához vagy visszaeséshez, esetleg különféle krízishelyzetekhez vezetett.

E krízisek kísérőjelenségeként nem voltak ritkák az eltérő vallású, anyanyelvű, kultúrájú csoportok közötti konfliktusok. Ezek eleinte még csak az interperszonális (egyedek közötti, személyes – A szerk.) kapcsolatok szintjén jelentek meg, s csak a második világháborút közvetlenül megelőző időszakban kaptak – nem kis részben a gyűlöletpropaganda hatására – konkrét politikai színezetet.

Asszimiláció, disszimiláció, politikai propaganda

A szlovák oldalon a településpolitikától a politikai propagandáig a legkülönbözőbb *szlovákosítási eljárásokkal* találkozhatunk. Nem lehet például nem észrevenni, hogy a Szlovákiához kapcsolt részek közigazgatási beosztásának kialakításakor döntő súlya volt annak, hogy az egyes kisebb körzetekben *minél kevesebb „nem csehszlovák”* anyanyelvű, illetve nemzetiségű lakost lehessen statisztikailag kimutatni.

Ebben a környezetben a szlovákosítási törekvések hatásaként a *németek* kétirányú folyamat részeséivé váltak: egyrészt felgyorsult a kisebb létszámú csoportok *asszimilációja*. (A sors fíntora, hogy ez a magyar többségű falvakban elmagyarosodást is jelenthetett.) Másrészt a szlovákosítás érdekében tett (közigazgatási és politikai) intézkedések nyomán egy *disszimilációs folyamat* is elindult, amit a német propaganda támogatása kísért.

A magyar politika sem volt mentes a térségben élő németekre való *nyomsgyakorlástól*, és ez hasonló kétirányú változást, asszimilációt és disszi-

milációt eredményezett. Itt azonban inkább az oktatási és a kultúrpolitika szolgált ennek eszközeül, valamint az ideológiai presszió és propaganda. Magyarországon is disszimilációt és önálló csoportképződést eredményezett a német propagandagépezet tevékenysége.

Mivel a két világháború közötti időszak előtt nem beszélhetünk egységes magyarországi német identitásról, a mai német szerző W. Aschauer⁶ politológus-szociológus joggal csodálkozik: „Tényleg megfoghatatlan – írja –, hogyan vezetheti a propaganda az addig teljesen apolitikus német anyanyelvű embereket addig, hogy magukat e nyelvi ismertetője alapján politikailag artikulálják.”⁷ A szerző a választ a társadalom modernizációjában és abban a körülményben véli felfedezni, hogy a társadalmi mobilitás ellehetetlenült.

A zsidóságot illetően a fentieknek *lényegesen drasztikusabb* eszköztárral kell beszélnünk. Ez az eszköztár szlovák és magyar oldalon egyaránt, egyértelműen a *disszimiláció felé löki* az érintetteket, s elzár minden egyéb utat. Ráadásul mindez a nyílt és hivatalos politika köntösében jelenik meg – akár a szlovákiai 1939-es *Zidovský kodex*-re, akár a magyarországi zsidótörvények sorára⁸ gondolunk. Miután beszűkülnek az asszimiláció lehetőségei, az izraelita vallásúak száma a régióban csak kisebb mértékben változik; a háttérben gyakran figyelhető meg *belső vándorlás*: a nagyobb városokba költözés, amit a nem statisztikai források alátámasztani látszanak.

Deportálás, evakuálás, menekülés

A mindenkor határok két térfelét között 1921-ben megindult permanens népmozgások meghatározó tényezője a mozgó népesség anyanyelvi, etnikai vagy vallási hovatartozása volt. Ez az adott helyzetekben diszkriminációra, üldözésre, meghurcolásra, deportálásra, kitelepítésre és megsemmisítésre okot adó tényezőnek bizonyult. A folyamatokban a zsidókon és németeken kívül a magyarok és szlovákok, kisebb számban más csoportok is érintettek voltak. Ezek az események az ötvenes években megélt tapasztalatokkal együtt oda vezettek, hogy a *térség zsidósága*

szinte *maradékaltanul felszámolódtott*, a németek pedig egyrészt igen kis számban maradtak lakóhelyeiken, másrészt még a nyolcvanas évek végén is igen problematikus volt őket németiségükkel, identitásukkal kapcsolatos kérdésekről szóra bírni.

Az 1921-es határmegvonást követően a szlovák részekben *kétirányú vándorlási folyamat* kezdődik. Egyrészt megindul a határ szlovák térfelére került *magyarok* átszivárgása a magyar térfélre. (Köztük elvétele találkoznak zsidó családokkal is.) Szempontunkból azonban jelentősebb, hogy mindkét oldalon az országok belsejében fekvő *városok felé való vándorlás* veszi kezdetét. Ez egyértelműen *védekezési stratégia*, s a zsidók nagyobb, a németek kisebb arányban vesznek benne részt.

Az 1939-es év során jelennek meg a Cseh–Morva Protektorátusból⁹, majd a szlovák államból¹⁰ Magyarországra menekülő zsidók első csoportjai. A tárgyalat közben ez csupán néhány családot érint. A szlovákiai zsidó menekültek második, most már nagyobb csoportja 1941–42-ben érkezik a térség magyar felé. Ők az 1941-ben megindult szlovákiai deportálások elől szöktek át a határon: sokan közülük Palesztina¹¹ és Amerika felé indultak el. A nem városi lakosság esetében a két térfél zsidó lakosai közötti rokoni és baráti kapcsolatok fennmaradása lehetővé tette, hogy a szegényebbek a zsidó szervezetek támogatása nélkül menekülhessenek át.

Nem sorolható a „népmozgások” sorába, mégis idekiváncsok, hogy a térség zsidóságát a háború végére – egyéni kivételektől eltekintve – szinte maradéktalanul bevagonírozták és koncentrációs táborokba hurcolták. Az 1938 után is Szlovákiához tartozó települések esetében erre korábban került sor, mint Magyarországon. E hosszabb időtáv egyenes következménye volt, hogy az előbbiek közül még kevesebben éltek túl a megpróbáltatásokat.

1944 során rövid ideig az előzővel ellentétes irányú „népmozgás” zajlik. A szlovákiai deportálások bizonytalan időre abbamaradnak¹², viszont folyik a deportálás Magyarországon. Ekkor a magyarországi, illetve részben a német vagy osztrák földről ide menekült zsidóság maradéka remél – hiába – biztonságot Szlovákiában.

1944 októbertől kezdődik a szlo-

vákiai németek észak, illetve nyugat felé történő evakuálása.¹³ Ez az általunk vizsgált területnek csak kis részét érinti. Ugyancsak helyi jelentőségű és a lakosság elhanyagolható hányadát érintő folyamat a magyarországi németek nyugat felé menekülése a háború végén.

A háború vége...

A háború után a megmaradt zsidóság mind a szlovákiai, mind a magyarországi településekről elköltözött. Egy részük a nagyobb városokba, főként a két fővárosba indult, más részüket kivándorolt, elsősorban Palesztinába és Amerikába.

A szlovák oldalon a deportálásból visszakérült zsidókat nem egy esetben mint magyarokat utasították ki az országból. Az eljárást természetesen a szokásos vagyonelekobzás és a magyarokat sújtó más retorziók kísérték. A térségben az 50-es évekre a zsidóság lényegében teljesen felszámolódott.

Ezzel egyidejűleg, 1945 és 1948, illetve részben 1949 között az újra visszaállt határon további tömeges népmozgások, kiutasítások, kitelepítések és menekülések zajlottak.

A szlovákiai németeket kollektív büntetésre, kitelepítésre, vagyonelekobzásra, esetenként deportálásra ítélték. Időközben a magyarországi németek kitelepítése is elkezdődött, s házaikban az előbb illegálisan, majd a „lakosságcsere” során legálisan Magyarországra érkező szlovákiai magyarokat helyezték el. Az eredetileg kitelepítésre szánt magyarországi németek kisebb részét az országon belül más területekre telepítették át. (Egybek közt szlovák-lakta községekbe.) Létszámuk tehát a térség mindkét oldalán erősen megcsappant. Előfordultak ugyan egyedi esetek, amikor a kitelepítendőkhöz közül néhányan sikerrel visszaszöktek és bujkáltak, sőt, olyan faluról is tudunk, amelybe a németek az áttelepülésből úgy költöztek vissza, hogy pénzért vásárolták meg saját házaikat az új tulajdonostól.

Az ötvenes évek ipari és mezőgazdasági politikája nyomán a határ mindkét oldalán megindult a lakosság rohamos elvándorlása a nagyobb ipari centrumok felé. A folyamatot a településfejlesztési tendenciákon túl a térségre jellemző, speciális határmenti-

ség felerősítette. Ehhez néhány községben az ötvenes évek „nemzetiségpolitikája” adta meg a végső lökést. A megmaradt németek asszimilációja és/vagy felszámolódása a szlovák oldalon gyakorlatilag befejeződött. A magyar részekben Nagymaroson és Nagybörzsönyben őrzik még némi képp ma is a helyi német hagyományokat. A nagymarosiak talán most újabb eséllyel indulnak, Nagybörzsönyben azonban nem pusztán a németeknek, de magának a településnek sincs sok esélye a megmaradásra.

JEGYZETEK

¹ A Magyar Szent Korona Országának 1910. évi népszámlálása Budapest 1912. E szerint míg Hont vármegyéjében 2653 zsidó vallású lakos élt, a szomszédos Bars vármegyéjében 4969, Zólyomban 3080, Nógrádban 9641.

² Interjú Letkés községben, 1983 (kézirat)

³ Interjú Vámosmikola községben, 1983-92 (kézirat)

⁴ Interjú Nagybörzsöny községben, 1983-92 (kézirat)

⁵ Statny Oblastny Archív v Nitre: Sala. Ipolysági zsidó anyakönyvek, 1886-1937 (jelzet nélkül, hiányos)

⁶ W. Aschauer: „Zur Produktion und Reproduktion einer Nationalität” (Egy nemzetiség létrehozása és újjáteremtése), Stuttgart, 1992.

⁷ Politikailag artikulálja magát: politikai szempontok szerint ilyenként vagy olyanként határozza meg magát.

⁸ Magyarországi zsidótörvények: az 1938. évi XV. törvények („A társadalom és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról”), az 1939. évi IV. törvények („A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról”), az 1941. évi XV. törvények („A faj védelméről”). A katonai munkaszolgálatot az 1939. évi II. törvények alapján vezették be.

⁹ Cseh-Morva Protektorátus: 1939. március 16-án hozták létre; 1945. május 9-én szűnt meg. Német birodalmi megbízott irányította.

¹⁰ Szlovák Állam: Szlovák Állam: 1939. május 14-től állott fenn, az 1945 márcusában bekövetkezett felbomlásig.

¹¹ Palesztina: Palesztina a török birodalom széthullása után, 1922-ben Nagy-Britannia ellenőrzése alá került. Területén Izrael Állama 1948. május 15-én alakult meg.

¹² A szlovákiai deportálások felfüggesztése az 1942-es tömeges deportálásokat követően csak látszólagos volt - 1944 szeptember vége és 1945 március vége között elhurcolták a maradék zsidóságot is.

¹³ Evakuálás: elmenekítés, ez esetben a német hadsereg, sőt, a biztonsági rendőrség segítségével

Bayer József

Német identitás Magyarországon

Német identitásról szólni Magyarországon azt jelenti, hogy reagálunk egy történetileg létrejött helyzetre, amely meghatározza életünket és kisebbségként való fennmaradásunk kilátásait. Valamikor sok német élt a Duna-medencében, városokban és vidéken egyaránt, akár más népcsoportokkal elegyesen, akár pedig zártabb területeken és közösségekben. Ma kevesen vannak, szétszórva élnek, identitásukban olykor bizonytalanok, saját kulturális hagyományaikhoz való viszonyuk megtört. Valóban a huszonnegyedik órában vagyunk, ha valamit még meg akarunk őrizni vagy akár vissza is hódítani egykori önazonosságunkból. A német identitás kérdése ezért mindenekelőtt három tisztázandó kérdést vet fel: először is a német kisebbségnek a nemzethez való viszonyát, másodsor saját hagyományaihoz való viszonyát, s végül a kettős vagy plurális kötődések lehetőségét egy nyílt, többkultúrú társadalom keretében.

Kisebbség és nemzet

A német identitás Magyarországon ma már csak egy lehetséges kettős identitás értelmében tárgyalható, miután a német népcsoport asszimilációja, felolvadása a magyar nemzetben meglehetősen előrehaladt. Ha ez egy kénszermentes, spontán folyamat eredménye lett volna, kevés kifogást emelhetnénk ez ellen; de nem így történt.

Aki a határon túli magyarok ügyét a szívén viseli, annak nyitottnak kell

maradnia azoknak a nemzeti kisebbségeknek a hazai sorsa iránt is, amelyek határainkon belül éltek át az övékéhez hasonló sorsot. A rendszerváltozás most lehetővé tette, hogy sok mindent kibeszéljünk, ami eddig el volt sikkasztva vagy elfojtás tárgya maradt. Ugyanakkor ezáltal sok régi seb is felszakadt, amelyeket nem lehet újabb hazugságokkal gyógyítani. Különösen a megdölgő neonacionalizmus jelentkezése az elmúlt években indított sok kisebbségi polgárt arra, hogy újra elgondolkozzék a többségi nemzet és a nemzeti kisebbségek viszonyán.

Az ezeréves nemzet történeti mítoszával szemben nem lehet elég gyakran leszögezni, hogy a nemzet gyökereken modern jelenség. A nemzetek mindennél nagyon különböző etnikai és kulturális elemek együttműködéséből jöttek létre, s ezek viszonytagas történelmi és civilizációs folyamat során olvadtak össze egyetlen politikai és kulturális egésszé. Etnikai és nyelvi szempontból kevert lakosságú királyság volt Magyarország is sokáig. Az ország etnikai térképe olyan volt, mint egy tarka festett kendő, vagy miként a történész Toynbee¹ fogalmazta meg: egy átluggatott selyemszövet. Eltekintve a meghódított népeesség és a betelepült magyar törzsek etnikailag vegyes összetételéről, közis-

Bayer József filozófus, politológus 1946-ban született Píliszentivánon. Főbb munkahelyei voltak: Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Filozófiai Intézet (1979-1985); Társadalomtudományi Intézet, illetve MTA Politikai Tudományok Intézete (1985-1994); közben vendégprofesszor a Bécsi Egyetem Politikatudományi Tanszékén (1991-1994). Jelenleg az Eötvös Loránd Tudományegyetem Politikaelméleti Tanszékének vezetője. 1994-ben jelent meg esszéjű könyve „Fordul a világ” címmel, a budapesti T-Twins Kiadónál.

mert, hogy egyes speciális feladatokra eleinte gyakran hívtak idegeneket az országba. Ez olcsóbb és gyorsabb megoldás volt, mint a helybéli parasztokat kiképezni ilyen célokra. A legtöbb ilyen jövevény eleinte a városokban telepedett meg, később, a török megszállás végével széles sávokban települtek be parasztok is, többségükben németek.

Az ország így módon létrejött etnikai tarkasága azonban semmi problémát nem okozott egészen a nemzeti ébredés koráig, sőt, a középkori források még az ország egyik erősségének tekintették, hogy sokféle nép lakja. *A nemzeté válással és a modernizációval azonban olyan új integrációs mechanizmusok léptek fel, amelyek nagy asszimilációs nyomást gyakoroltak az itt élő népességre.* Ezek a folyamatok az embereket választás elé állították. Ernest Renan úgy is határozta meg a nemzetet mint *naponkénti népszavazást*, hangsúlyozván, hogy a nemzetet *akarni kell*, mint tagjainak közösségét ahhoz, hogy létezzen és gyarapodjék. Abban hogy a magyar nemzet létezik, része volt tehát mindazoknak az embereknek, akik *akarták* a magyar nemzetet, akik tették érte, és készek voltak ezért áldozatot is hozni. *A magyar nemzet ennyiben sok népcsoport közös alkotása volt, és nemcsak a magyaroké.*

Ha igaz is, hogy a magyar nemesség volt a politikai vezetészerep, és hogy a *magyar* vált nemzeti nyelvvé – ami II. József korában még korántsem volt eleve eldöntve – a németek, zsidók, szlovákok és más nemzetiségűek ugyanúgy kivették a részüket ebből a folyamatból. Sok népcsoport mindaddig nem érezte veszteségnek a spontán alkalmazkodást egy modern nemzetállam követelményeihez, ameddig az társadalmi és kulturális felemelkedésüket ígérte, valamint a kisebbségek számára is politikai polgárjogokat jelentett. Gondoljunk Petőfi–Petrovicsra, a lángoló magyar hazafira, akit a szlovák nacionalisták mindmáig nemzetének elárulásával, nemzeti hűtlenséggel vádolnak. De sok német és zsidó is Petőfihez hasonlóan magyar hazafinak érezte magát a felemelkedő nemzetállam időszakában.

A forradalom és szabadságharc bukása utáni évtizedekben azonban egyre inkább egy *felsőbbeségi nacionaliz-*

mus vált uralkodóvá, amely a nemzeti kisebbségek erőszakos asszimilációjára törekedett, egyidejű szociális és politikai elnyomásuk mellett. Az uralkodó osztály, a nemesi felső réteg ezáltal rendi privilégiumait is védte, egészen addig, amíg rövidlátó politikája az első világháború után a kettős monarchia felbomlásához nem vezetett.

Azóta Magyarországon nem szívesen ismerik el a nem-magyar népcsoportok hozzájárulását a magyar nemzeté alakuláshoz. Ellenkezőleg, még kikényszerített vagy spontán asszimilációjukat is egyre kétesebb megvilágításba helyezték, öszintességét kétségbevetették, majd egészen visszavonták a beolvadás tényét. Csak társadalomlélektani okokkal magyarázható az, hogy a két háború közötti időben a *trianoni szerződés* miatt éppen azon a két népcsoporton akarták elvértetni a pert, amelyek nem gondoltak és nem is gondolhattak elszakadásra a hazai zsidóságon és németsegen. *A tomlelő nacionalizmus és a rasszista antiszemitizmus igy szorította kényszerbe a teljes erőtelű asszimiláció jogát, és tette kérdésessé a már elért asszimiláció eredményét is.* A magyar zsidóság tragikus sorsát itt már többen érintették. Kevesebb szó esett arról, hogy a zsidóság kirekesztése a nemzettestből, elhurcoltatásuk és tömeges meggyilkolásuk milyen *pótolhatatlan veszteséget* jelentett a magyarok számára is, emberéletben, de gazdasági, politikai és morális szempontból is.

Most csupán a németeknél maradván, az *asszimilációs düh* a németekkel szemben sohasem volt nagyobb, mint éppen az említett időszakban, amikor egyre-másra *megfosztották őket iskolai intézményektől, kulturális jogaiktól*, sőt sokakat még a nevüktől is. Miként egy dunai sváb utolérhetetlen iróniával megjegyezte: „*Kidobták: hogy mindenkinek meg kell változtatni a nevét, aki akarja.*” És sokaknak *akarni* kellett, ha nem akarták elveszíteni mindennapi kenyerüket a tömeges munkanélküliség és általános szegénység közepette.

Csak ez a politika kergette a magyarországi németeket a nagynémet „*völkisch*” politika karjaiba, amelytől sokan – messze nem mindenki – védelmet és önbecsülést reméltek. Kevesen tudták akkor, hogy azon az ol-

dalon is elárlulták őket. Pedig a hazai németek *maguk is különböző eredetűek* voltak és semmiképpen sem alkottak egységet, mivel *még a német nemzet kialakulása előtt* jöttek el német földről, és itt éltek át a nemzeté válás történelmi és politikai élményét. *Hazájuknak tekintették tehát az országot.* A hazafias hűség ismételt kinyilvánítása azonban nem használt semmit. *Horthy* a magyarországi németeket eladta Hitlernek, legkésőbb azonban, amikor megengedte, hogy a náci német katonákat szedjenek magyar földön. Így előfordult, hogy egyazon családon belül az egyik fiú – aki korábban volt be – magyar katona volt, míg a másik már német katona, a *Waffen-SS* tagja lett.

A legtöbb német lakos az utolsó háború előtti népszámlálás során magyarnak vallotta magát, német anyanyelvvél. Ez a régi szólás szellemében történt: „*Wir sind Ungarn, aber keine Magyaren*”, vagyis: magyarok vagyunk, de nem magyar etnikumúak. Semmivel sem szerették kevésbé ezt a hazát, mint sokan a magyar nacionalisták közül. Az előzőtt németsegből is számosan – egészen idős korukig – Magyarországot tekintették elvesztett hazájuknak.

A megszakadt hagyományok

Ma széles körű az egyetértés abban, hogy az elhurcolás („*malenkij robot*”-ra, amiből hosszú lágerévek lettek), valamint a *kitelepítés–elűzés* kollektív büntetése igazságtalan volt, és elfogadható megkülönböztetés nélkül sújtotta az egész német kisebbséget. Ez nemcsak a győztesek ravasz nagyhatalmi politikájának a következménye volt, hanem egyidejűleg kényelmes kibúvó is, a háborúért való felelősség alól: *a múlttal való szembenézés „magyar módra*”. A háborús bűnökről és a *holocaust*ért³ a magyar politikusok is a náci-németek itt maradt szegény rokonait akarták bünbaknak megtenni, csökkentve ezáltal a saját felelősség súlyát. Természetesen nem szabad minden felelősséget visszautasítani, de *konkrétan* kell beszélni az elkövetett bűnökről és eltávolításokról, és nem szabad *egy egész népcsoport* kollektív felelősségét feltételezni és hangoztatni – amely felelősség ettől semmivel sem csök-

kent a magyar oldalon. Ehelyütt azonban nem az a célunk, hogy rossz lelkiismeret keltsünk egymásban régen elkövetett tetteikért, csak éppen – a mai együttélés normalizálása kedvéért – józanul szemügyre kell vennünk az ittmardottak jogfosztásának következményeit.

Az *elűzés* – ahogy a német szóhasználatban meghonosodott az itthon szokásos, ártatlanabban csengő *kitelepítés helyett* – nemcsak személyes tragédiákat okozott. *Széltűzta a német kisebbség települési struktúráját* is, miáltal az egykor zártabb közösségek is széttörték. Általánossá vált a németekkel szembeni gyanakvás, még a rokonokkal való levelezést sem nézték jó szemmel. A saját német nyelvű iskolák fenntartását, még ahol azok megmaradtak is az előző korszakból, a betelepülések nyomán kevertté vált lakosságra való tekintettel már nem tartották helyénvalónak. A *kollektív büntudat* kialakításával az ittmardott németiséget morálisan is *meg akarták alázni*, s ezzel elhallgattatták őket és megbénították politikai önkifejezésüket. Ezt a folyamatot még tetézte az ötvenes évek *szólinista* diktatúrája, amely egyébként is korlátozott minden autonóm, öntevékeny szervezkedést.

Persze, a rohamos iparosítás és urbanizáció is elősegítette azt, hogy sok ember számára nemzeti identitásának kérdése elfojtandó, kínos komplexussá vált. Egy feltörekvő német nemzetiségű fiatal számára gyakran nem volt tanácsos, hogy németiségével tüntessen olyan környezetben, amely erre ellenségesen reagált. Aki viszont túltette magát német identitásán, az elől az esetek többségében – legalábbis a hatvanas évek óta – nem volt elzárva a szakmai karrier útja.

E helyzet révén a *hazai nemzetiségek felnövekvő új nemzedékének a saját tradíciókhoz való viszonya már eleve problematikus* vált. Kivétel csak néhány olyan terület, ahol intakt közösségek inkább fennmaradtak. A *legnagyobb veszteség természetesen a nemzetiségű anyanyelv fokozatos elvesztése volt*. A szülők egymás közt talán még németül beszéltek, de a gyerekekhez egyre inkább magyarul szóltak. Hogy miért? Mert nekik mindent magyarul kellett tudniok, az óvodától a magasabb iskolákig bezár-

rólág, és a szülők ösztönösen nem akarták hátráltatni a gyerekeket az előmenetelükben. Mivel a német beszéd, kizorítva a nyilvános használatból, egyre inkább egyfajta *konyha-németre* szűklült, amelyet legfeljebb szűk családi és rokon körben használtak. fokról fokra el is veszítette az értékét, miközben a rangosabb irodalmi német, a „Hochdeutsch” megtanulására kevés lehetőség nyílt. Továbbá azért is, mert az idősebb nemzedékek tagjainak is a munkájuk során egyre inkább magyarul kellett beszélniük. A rádió, az újság és a televízió kizárólag magyar nyelvű volt, és különös szerencsének számított, ha akadt a faluban pap, aki még tudott németül misézni.

Ilyen körülmények között *csoda lett volna*, ha a német kultúrkörök néhány tiszteltetelmétől lelkes tagján kívül, valamint a szilárd közösségi kötelékek hiányában az ifjú generáció – az én generációm – *nem asszimilálódott volna teljesen*. És a következő generációval ez a kör csaknem be is zárult. Ha a mi szüleink még nevezhették is magukat magyarnak német anyanyelvvel, mi – az etnikai nacionalizmus elleni tiltakozásul – már legfeljebb azt vállalhatjuk, hogy német nemzetiségűek, de magyar anyanyelvűek vagyunk. Az anyanyelv ugyanis, mint ismeretes, nem feltétlenül azonos a természetes anyanyelvvel. Ez a modern időkben elsősorban annak a magaskultúrának a nyelve, amelyen az embert nevelik az óvodától kezdve egészen a legmagasabb iskolákig, amelyet a munkahelyeken, a hatóság előtt, a hadseregben és így tovább, használnia kell. Márpedig a nyelv a *legfontosabb eszköz a közösségi identitás létrehozásában*. A nyelv csodálatos vonása, hogy – szemben például a faj eszméjével – nem kirekesztő, hanem építéssel összeköti az embereket. Állandó kommunikációs hálót terem közöttük, olyan közeget, amelyben kialakul a kollektív emlékezet, valamint az a tudat, hogy egyetlen közösséget alkotunk. Ez a csaknem kényszeres azonosulás – például olyan ezeréves magyar hősökkel, akiről tudom, hogy nem lehetnek az én őseim – beépül az ember személyiségébe, és nem vehető el tőle annak sérelme nélkül. Tudósként elvonatkozathatok tőle vagy kritikai távolságtartással

szemlélhetem, mindennapi emberként azonban befolyása alatt vagyok, és a polgártársaimmal való érintkezésben ez a tudat vezérel.

Többkultúrájú társadalom, alkotmányos hazafiság

Ezért ma a legtöbb hazai német számára saját nemzetiségi identitásának a kérdése már csak a kettős identitás lehetőségének a kérdéséként fogalmazható meg értelmesen. Azonban ezt *sem kell lebecsülni, mert ebben jó esélyek is rejlenek*. Hiszen a *kényelműség* előnye nyilvánvalóan az ország gazdasági nyitásának időszakában, amikor a nemzetiségek úgynevezett *híd-szerpe* már nem pusztán ideológiai frázis, hanem *tényleges lehetőség* válik. A kitelepített rokonokkal való gyakoribb kapcsolatok, a jobb nyelvtanulási lehetőségek és a szabadabb utazás révén sokan újra felfedezték elvesztett identitásukat. Ezt a folyamatot erősíti most a *német és osztrák gazdasági partnerekkel való együttműködés* lehetősége a vállalkozások területén.

Az újra megtalált identitáshoz hozzátartozik saját kulturális gyökereink újrafelfedezése, az eltemetett hagyományok felidézése is. Ez a folyamat nem azonos a disszimilációval, a magyar nemzettől való elidegenüléssel, amint azt egyes nacionalisták vélik, akik hazaárulásnak tekintenek minden kritikát távolságtartást a nemzet történelmi mítoszaival szemben. Ezzel szemben inkább egy újfajta tendenciáról van szó: a *többirányú, plurális lojalitás és kötődés lehetőségéről*.

A nemzetállam világszerte kezdi elveszíteni kizárólagos azonosulási központként játszott szerepét. Felértékelődnek a helyi kötődések egy-egy város vagy régió iránt, az etnikai és vallási közösségekhez való tartozás is egyenrangú, lojális kapcsolatokat terem az emberek között. Az olyan nemzetek fölötti integrációs szervezetek, mint amilyen az Európai Unió, ugyancsak vonzó tárgyai lehetnek az azonosulásnak. A lojalitás tehát alkalmasint megoszlik e különböző közösségek között, és az ember nincs egyetlen kitüntetett közösséghez mint kizárólagos azonosulási tárgyhoz hozzászegve.

Igaz, továbbra is hozzá vagyunk kötve a nemzetállamhoz és intézmé-

nyeikhez, de nem a vak odaadás értelmében, amivel egy zárt etnikai közösségként felfogott nemzetállamnak tartoznánk. Belső viszonyaiban valóban minden nemzetállam plurális; kulturális és etnikai értelemben is. Ez még akkor is igaz, ha a polgári egy közös magaskultúrában osztoznak, amelyet az uralkodó nevelési és kommunikációs intézmények közvetítenek. Lojalitással nem egy etnikai alapú nemzetállamnak tartozunk. Egy *alkotmányos jogállam és szociális állam* tagjaiként vannak *jogaink és kötelességeink: polgáraitunk szabad politikai közösséget alkotunk*.

Errel utal az *alkotmányos patriotizmus*, más szóval az *alkotmányos hazafiság* fogalma. Ez nem feltétlenül kevesebb, mint a régi hazaszeretet, sőt,

még csak nem is kell érzelmeiktől mentesebbnek, szárazabbnak lennie. Ellenben tudatosabb állampolgári magatartást követel.

Az alkotmányos hazafiság nagyobb igényeket támaszt a nemzetállammal szemben: a politikai és szociális jogok érvényesítése mellett többek között a *kulturális sokféleséghez való jogot* is. Ez magában foglalja azt az igényt is, hogy a kisebbségek megtarthassák saját nemzetiségi vagy etnikai identitásukat, mégpedig szabad akaratuk és egyéni döntésük alapján.

JEGYZETEK

- ¹ Toynbee, Arnold Joseph (1889–1975) angol kultúrtörténész
- ² Renan, Ernest (1823–1892) francia író

Dr. Pető Katalin

Zsidó identitás ma Magyarországon

Koltai Róbert nagyszerű filmjében kamaszodó hősünk egyik kalandból a másikba bukácsolva némi utcai lezsidózást követően megkérdezi bácsikáját: „Mondd, Gyuszi bácsi, te zsidó vagy?” S a válasz: „Néha apukám, néha...” Az elmúlt évek zsidósággal, identitással, Holocaust-traumával foglalkozó kutatásai alapján túlzás nélkül állítható, hogy ez a párbeszéd Magyarországon a második generáció élettörténetében *paradigmatikus*¹. Mind a kifejezetten kutatási célokkal készült interjúk, mind a különféle lelki problémákkal küszködő zsidó betegek pszichoterápiás anyagában megtalálható valami nagyon hasonló történet.

Előadásomban azt, hogy *mit jelent ma zsidónak lenni Magyarországon*, nem politikai, hanem elsősorban *pszichológiai* értelemben fogom vizsgálni, bár a két szempont egymástól korántsem

Dr. Pető Katalin 1946-ban született Szegeden. A budapesti Semmelweis Orvostudományi Egyetemen általános orvosi szakot végzett. Gyakorló pszichiáter és pszichoelektikus. Tudományos munkásságot is folytat.

független. Az *identitás* szakkifejezést olyan széles körben és annyiféleképpen használják, éppúgy elterjedt a mindennapi szóhasználatunkban, mint a tudományos életben, hogy szükségesnek érzem leszögezni: az *identitás* kifejezést az általam használatos értelemben E. H. Erikson használta először, 1953-ban. Sosem véletlen, hogy ki mivel foglalkozik, minek szenteli az életét. Erik H. Erikson gyermekei Németországban teltek. Csak később tudta meg, hiszen sokáig titokban tartották előtte, hogy a svéd Erikson (vér szerinti apja) el-

hagyta őket még a születése előtt, az a Homburger nevű zsidó gyermekorvos pedig, akit apjának vélt, az ő dán származású anyjának a második férje volt. A szőke, magas, svéd-dán keverék fiatalember erősen elütött alacsony, sötét nevelőapjától és annak környezetétől. Apjának hitt nevelőapja környezetében túl „gő”⁴ volt, osztálytársai viszont lezsídozták. A származási trauma feldolgozásának nincs is ragyogóbb módja, mint a *szublimáció*, melynek eredménye az életmű – melyet az identitás, az önmeghatározás kutatásának szentelt.

Az ember csak bizonyos körülmények között figyel fel az önmeghatározás kérdésére. Adott életkorok szükség-szerű velejárója, a fejlődés fokmérője. Gondoljuk csak meg, milyen fontos a kisgyerekek, mikor kideríti, hogy létezik egy másik nem is és hogy ebből levonható az a következtetés, hogy ő maga az *egyiknek* a tagja. Fontossá akkor válik, hogy valaki *fiú*, ha kiderül, hogy vannak *lányok* is, és *ők más* ilyenek. Saját magyarságom akkor kezd el foglalkoztatni, ha kiderül, hogy vannak akik más nyelven beszélnek és így tovább. Normális körülmények között az egyén önmagával való azonosság- és folyamatos-ság-érzése olyan természetes velejárója létének, mint az, hogy tud írni, mozgásai összerendezettek, beszéde jól érthető. Hogy mindez milyen bonyolult és tanult készség – az csak baj, betegség, tehát a készségek elvesztése vagy elveszthetőségének veszélye esetén válik tudatossá.

Az, hogy zsidónak lenni

nem természetes állapot,

hogy annak, aki zsidó, ezt a tényt védenie, titkolnia, szégyellnie kell, csak európai és persze magyar zsidók esetében tűnik magától értetődőnek. Ebben nemcsak a Magyarországon többé-kevésbé mindig létező antiszemitizmusnak és a Holocaust iszonyatának van meghatározó szerepe, hanem az 1945 utáni magyar történelem sajátosságainak is. A kommunista ideológia szerves részeként az embernek nem illet arról beszélnie, hogy mi a származása. Ugyanúgy nem beszélünk arról, hogy ki *arisztokrata* vagy *sváb*, mint arról, hogy ki *zsidó*. Abból csak baj lehetett, ha kide-

rült, hogy valakinek *nem minden felmenője* munkás-paraszt. Amiről pedig nem szabad beszélni, amit titkolni kell, arról többé-kevésbé tudatosan is azt gondoljuk, hogy lényegileg rossz, bűn, szégyen.

Fentiek illusztrálására szolgálhat a következő eset:

A., 42 éves nő, analízisének sokadik évében, izraeli útját követően mondja el a következő álmát. Mindez már a rendszerváltás után zajlik. „*A fiammal virágboltba megyünk, együtt válogatunk mindenféle virágok között. Először vágott virágot nézünk, de aztán úgy döntök, hogy cserepes virágot veszek, ezt közlöm az eladóval, aki bólint, de megkérdézi, tudom-e, hogy azzal sokkal több baj van.*” Az álom nappali maradványául egy nemrég a valóságban is megtörtént virágvásárlás szolgált. A gyerek egyik tanárának névnapjára valóban vettek virágot, vágottat persze. Az már az első asszociációkból kiderül, hogy már akkor, a boltban átfutott a fején, kicsoda hülyeség az, hogy a zsidók *nem* névnapot, hanem születésnapot ülnének inkább, és már onnan lehet tudni, hogy ki zsidó, ki keresztény, hogy melyik ünnepen „nagyobb a felhajtás”. Anélkül, hogy az álomfejtés részleteibe belemennék, csak utaltak az asszociációsorra, mely a szép vágott virágtól a cserepben levő, tehát tovább tartó és több törődést igénylő, gyökeres virágom keresztül elvezet saját származásáig – azaz gyökereiig.

Az álom megbeszélése során azt az értelmezést adtam, hogy úgy látom, számára a hagyományok valahogy mostanság váltak fontossá. Ezt követően a következőket mondja: „*Tudja, számomra most derült csak ki, hogy arról beszélni, kinek mi a származása, nem valami illetlenség, nem gorombaság. Eddig 'álomban' sem jutott volna eszembe, hogy valakitől megkérdézzem, kik a szülei, mi a családja. Hogy is mondjam, egy ilyen kérdés számomra teljesen 'szalonképtelen' volt, anélkül, hogy erre így gondoltam volna. Irtó furcsa volt Izraelben, hogy akárhova mentem, mindenhol az volt az első kérdés, zsidó vagyok-e. És ezzel nem sértgetni akartak! (Elneveti magát.) Sőt.*”

Aztán hozzátéveszi, hogy nem tudja, ide tartozik-e, de még az is az eszébe jutott, hogy náluk otthon tényleg soha nem volt cserepes virág, emlékszik, hogy már az anyja is mindig azt

mondta: nem érdemes... De neki mostanában már vannak cserepes virágai, és úgy látszik, mégiscsak megmaradnak nála... A második generációs Holocaust-túlélő. Szülei Pesten bujkáltak, illetve a gettóban voltak, nagyanyja Mauthausenban, nagyapja a munkaszolgálatban pusztult el, de erről ő sokáig semmit sem tudott. Tudta, látta, hogy *másoknak* vannak nagyszülei, vagy ha netán már meghaltak volna, akkor a család olykor kimegy a temetőbe, és virágot visz. Az ő családjukban nem szokás temetőbe járni, és kész – évekig ezzel hátrította el magától a veszélyt rejtő továbbgondolást. A nagyszülők meghaltak, hiszen az ember halandó, és valahogy sosem került arra sor, hogy arról beszéljen valaki, hogy *hol* vannak eltemetve. A pszichés védekezési módok között A. esetében a *tagadás* volt domináns.

Ahhoz, hogy fenntartható legyen a család származásának *neptudása*, el kellett felejtenie mindent, ami emlék, fantázia, vagy ezekhez kapcsolódó érzelmek valaha is feléledt benne. Mi más oka lehetett szüleinek arra, hogy ne beszéljenek soha arról, hogy kik is ők valójában, mint az, hogy valami nagyon rossz és szégyenletes dolog van bennük? „*Amiről nem beszélünk, az nincs*” – tartja a mondás. Ahhoz, hogy valami *ne* legyen, az kell, hogy ne beszéljünk róla – fordítja meg a sorrendet a lelki védekező működés.

Hasonló tematika bontakozott ki B. 38 éves férfi történetéből. Analízisének előrehaladott szakaszában járunk. Ő is annak a generációnak a tagja, amely a gyermekei során

nem vagy alig tudott valamit

a származásáról. A történet idején már öntudatos zsidó, eljár a zsinagógába, ha nem is rendszeresen, és családjával megüli a zsidó ünnepeket is. Érdeklő a pszichológia, olykor még szakmai konferenciákra, előadásokra is elmegy (mindez persze nem független az analízishez, illetve az analitikusokhoz való viszonyától). Így történt, hogy egyszer meghallgatta egy külföldön élő magyar származású pszichoanalitikus előadását, amelynek a címe „*Üres sírgödör*” volt. Az előadás, illetve a konferencia nagyon

feldúlta, fel volt háborodva a konferencia szervezésén, azon, hogy az ülés elnöke nem engedte, hogy az a bizonyos előadó magyarul beszéljen; szóval minden rossz és botrányos volt. Kiderült az is, hogy meg volt győződve arról, hogy az ülés valóban elég erőszakos levezető elnöke *német* volt. Nagyon meglepődött, mikor felvilágosítottam: igaz, németül beszélt, de zsidó. Ezen és saját előítéleteinek illetően lelepleződésén nagyon elgondolkodott.

Aztán azon kezdett el gondolkodni, hogy *vajon miért dülta fel őt* ennyire, hogy egy számára vadidegen, addig sosem hallott nevű előadóval szerintem nem egészen méltányosan jártak el, vajon miért azonosult vele azonnal és ennyire, miért gondolta rögtön, hogy az – és a vele való azonosulás révén ő maga is – *üldözött*? Eszébe jutott az elhangzott előadás, és hirtelen elhallgatott. Rájött, hogy mi is a baja.

És, mivel már elég jártas volt a pszichoanalitikus gondolkodásban és terminológiában, rögtön értelmezte és definiálta is, hogy mi történt vele. Egyszerre rájött arra, hogy az a *sír*, amihez *ő jár a temetőbe* – *üres*. Nem lehet más. „*Évtizedek óta tudom, hogy a nagyanyám koncentrációs táborban pusztult el. Évtizedek óta tudom, hogy a nagybátyámat elvitték, és sosem került haza. És soha – érti? soha nem jutott eszembe, hogy de hiszen akkor a temetőben a márványlapon az csak egy felirat, hogy nem lehet senki a sírban. Egyszerűen tankönyvi eset vagyok, rólam lehetne megírni a 'hasítás' című fejezetet egy pszichoanalitikus tankönyvben!*” Talán még egy ilyen szemelvény-szerűen elmondott előadáson is át-tűnik, hogy milyen kataritikus volt betegem számára ez az óra, ez a felfedezés.

Az identitás fejlődése bonyolult pszichológiai folyamat, amely születésünkkel kezdődik. Alakulásában elsődlegesen meghatározó az *anyagyermek kapcsolat*. Ellenben abba, hogy magamat jónak vagy rossznak, szeretetreméltónak vagy elutasítandónak tartom, nemcsak a szűk család, hanem a társadalom, az úgynevezett *szociokulturális környezet* is beleszól. Azért tartja önmagát valaki bűnösnek és rossznak, mert valahogyan elfogadja környezeté véleményét, vagy a környezet véleményét befolyásolja az

„áldozati” magatartás? A tyúk és a tojás, más néven, azaz pszichológiai terminusokban kifejezve a *projekciók és introjekciók sorozatának* kérdése ez. Mindenesetre nehéz, vagy talán lehetetlen is *pozitív identitás kialakítása* akkor, ha a környezet elhalmoz negatív jelzésekkel. Az a gyerek, akit az anyja nem fogadott el, mindig csúnyának, butának, túl kicsinek, túl nagyoknak, túl kövérnek, túl soványoknak fogja magát érezni, ezzel fejezve ki azt a tudattalan érzést, hogy vele, benne valami nincs rendben.

Még bonyolultabb a helyzet azokban az esetekben – és itt most a Holocaust-túlélők második, harmadik generációjára gondolok –, akik bár látszólag minden személyes törődést, szeretetet, elfogadást megkaptak, örökségük mégis szülei feldolgozatlan fájdalma. Fájdalom, amelyhez tartozó

emlék helyén amnézia

van... Olyan levágott végtag *fantomfájdalmától* szenvednek, melynek létezéséről sohasem tudtak. Márpedig egy láthatatlan sebet nehéz gyógyítani.

Egy 34 éves nő terápiája kezdetén, saját bemutatása során azonnal világos, hogy nagyon elégedetlen saját magával, mind külsejével, mind belsejével. Aztán *hypochondriás* panaszok tömkelege került a felszínre. Évek óta jár orvostól orvosig. „Össze is gyűjtötte magának” a tünetek fenntartásához szükséges mennyiségű iatrogéniát⁸. Panaszai sorolásának idejében „vallotta be”, hogy van aztán neki még egy *hendikepje*⁹. Az, hogy zsidó. Reakciókra reagálva tiltakozott, ő csak viccelt, semmi baja saját zsidóságával, soha nem is volt. Mindig tudta, hogy zsidó, sőt, anyja sokat mesélt koncentrációs tábori élményeiről is. Soha nem borzalmakat mesélt, jut eszébe, sőt, még olyan nagy drámákra sem emlékszik, csak úgy mondta, hogy volt Dachauban, és hogy azért élte túl, mert mindig együtt sikerült maradniuk a húgával (betegem nagynénjével).

De különösebben ez nem volt téma náluk.

Terápiájának egy már előrehaladottabb fázisában anyjáról beszél. Eszébe jut, hogy anyja gyakran mondta neki, hogy „*zsidónak lenni nem szégyen, de nem is olyasmí, amivel dicsekszik az ember*”. Az, hogy ez a homályos formában előadott negatív értékítélet milyen mélyen befolyásolta egész életét, önértékelését, e felidézett mondat valódi tartalmának megértése során vált számára lehetségessé.

A nyolcvanas évek közepe táján indult meg Magyarországon az a folyamat, melynek következménye, ma már tudjuk, a *rendszerváltás*. Ellágyult a puha diktatúra, egyik civil kezdeményezés alakult a másik után, közöttük különböző zsidó egyesületek, klubok és a többi. Az emberek először csak baráti körben, aztán már az utcán is, a médiában is beszéltek arról, hogy kik is ők voltaképpen. Eriksoni értelemben egyfajta *identitáskrisz*is zajlott – vagy talán zajlik ma is – az országban. Ebben az értelemben a krízis nem valami baj tetőződését jelenti, hanem fordulóponthoz. A generációk *óta asszimilálódtak zsidó családok egy része újból zsidóvá kezdett válni*. A zsinagógák, legalábbis a nagy ünnepeken, megtelnek, a *barmicvó*¹⁰ legalább olyan százalékban divat, mint a keresztelés. A szülők gyerekeiktől tanulják a zsidó szokásokat, hiszen őket senki erre meg nem tanította.

Mint ahogy arra sem, hogy mit kezdjenek a nyílt, leplezetlen, olykor hivatalosnak tűnő antiszemitizmussal. Mert antiszemitizmus persze valójában mindig volt, de aki ennek leplezetlen formájával akart találkozni, annak el kellett mennie egy FradimTK meccsre. A hivatalos antiszemitizmus a kádári Magyarországon megállt a „*testvéri arab népek*” támogatásánál, és erőiesen tiltakozott az ellen a vád ellen, hogy a diplomáciai viszony megszakítása Izraellel antiszemita lépés lett volna. Az a korábban ellenzéki körökben is sokat és sokszor hangoztatott elképzelés, mely szerint az antiszemitizmus egyik oka az, hogy a zsidók nem vállalják zsidóságukat, hálá az előző kormány szélsőjobb hangoskodóinak, elég hamar megdőlt. A zsidóság nyílt vállalhatósága mellett azonnal megjelent az antiszemitizmus nyílt vállalhatósága is.

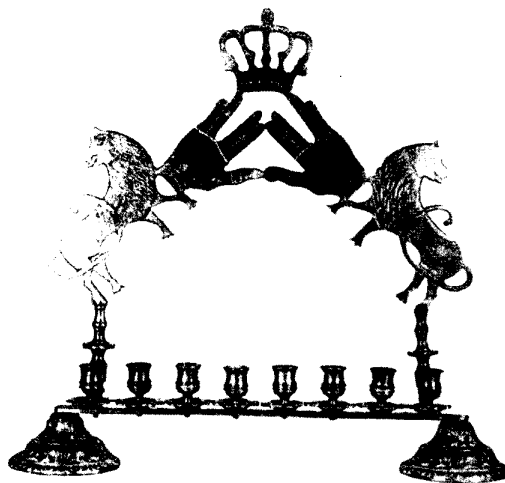
Az egyik interjúalanyom mondotta: „Tudja, *sosem értettem a szüleimet*, hogy nem vették észre, mi készül, miért hagyták magukat bevagonírozni – miért nem fogtak össze, vagy mentek el innen? Nem hittek a szemüknek? Miért fogadtak szót a zsidótörvényeknek, miért tűrték el a *numerus clausus*¹¹? Tudtak a táborokról, és mégis maradtak. Mire vártak? És most nagyon gyakran félek attól, hogy valami *ilyesmi történik velem, meg körülöttünk a világban*... Nem mondhatom, hogy nem lehet elképzelni, hogy olyasmivé fajuljon a dolog, mint amit Auschwitz jelent, mert ami egyszer megtörtént, megtörténhet megint. És én itt vagyok és a *gyerekeim a zsidó alapítványi iskolába járnak*... és csak félek, meg szorongok, de nem tudom, hogy mit csináljak. Ha holnap se nyílnak ki minket, akkor persze mondhatja majd, hogy mindez csak afféle »zsidó túlérzékenység«, meg »túlélő-gyerek trauma«, de ha ezek megint uralomra jutnak, akkor meg éppen hogy nem túlérzékenység, hanem az előre nem látás teljes hiánya volt, vakfolt, vagy mit tudom én, minek lehet nevezni...”

Történelmi időket élni csak a boldog utókor számára irigylésre méltó. Az át- és túlélők számára mindez folyamatos kihívás. Ahol a változás túl

sok, túl gyors, ott az ember *adaptációs kapacitása*¹² kimerül. Ahhoz, hogy szilárd, biztos identitás kialakulhasson, mindenkor szükség van némi állandóságra.

JEGYZETEK

1. „Sosem halunk meg” (1992)
2. Holocaust-trauma: a holocaust szörnyű élménye okozta lelki sérülések
3. paradigmatis: példaértékű
4. gój (Ildis): keresztény, nem zsidó
5. szublimáció (latin): szellemi síkra való átvitel
6. *terápia* (latin): kezelés
7. *hipochondria* (görög): képzelt betegség
8. *iatrogénia* (görög): orvosi kezelés következtében létrejövő ártalom
9. *hendikep* (angol): hátrány
10. *barmicvó* (héber): a 13 éves korában érettség nyilvánítt zsidó fiú, illetve az érette nyilvánítt ünnepe
11. *numerus clausus* (latin): zárt szám: a gyakorlatban a zsidó ellenes törvények idején csak egy bizonyos arányú zsidó jelenlét engedélyezése az iskolákban, felsőoktatásban, némely foglalkozásokban
12. *adaptációs kapacitás*: alkalmazkodási képesség, illetve ennek tartaléka

Hanukka gyertyatartó a múlt század első feléből. Valószínűleg lengyelországi munka. Köln, Stadtmuseum (Városi Múzeum)

Németség és zsidóság a Duna-medencében

A németiség és a zsidóság a Duna-medencében címmel rendezte november 13-án és 14-én konferenciát Pécsen a Magyar Tudományos Akadémia székében (Jurisics u. 44.) a Nikolaus Lenau Közművelődési Egyesület, a Friedrich Alapítvány és a Magyar Németek Szociális regylete. A kért cian, melynek

Alapítvány bu-
ténék vezetőj
hangsúlyozta,
nem a másor
későbbi év
elemez
jórés-
b?

FÁJDALMAS EMLÉKEK

A Duna menti némettség és zsidóság együttéléséről kezdődött kétnapos konferencia vasárnap a Magyar Tudományos Akadémia pécsi bizottságának székházában. Szervezői — a Friedrich Ebert Alapítvány, a Nikolaus Lenau Egyesület és a Magyarországi Németek Szociális és Kulturális Egylete — azért hívták össze a történészek és más szakemberek tanácskozását, hogy alkalmat teremtsenek a fájdalmas emlékeket idéző téma tudományos igényű tárgyalására, s a gondolatok szabad cseréjével segítsék a múlt napjainkban is kísértő felelmeinek eloszlatását.

**Nemetség és zsidóság
a Dunamendencén**

Német-zsidó együttélés

Készült a
COMP-Press Kft.
(Budapest, XII., Kléh István utca 3/c. 1126)
nyomdájában
(telefon: 1567-6233).
Felelős vezető:
Ibós Ferenc
ügyvezető igazgató